

فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره جدید، شماره ۲۸، تابستان ۱۳۹۹، صص ۹۰-۷۱ New Period, No 28, 2020, P 71-90

ISSN (2476-7018)

شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸)

بررسی موفقیت شرکت‌های دانش بنیان بر اساس هم افزایی منابع کسب و کار و با تاکید بر نقش میانجی هوشمندی کسب و کار

عبدالحسین کریمپور^۱، وحیدرضا نصابی^۲، امیرحسین کاظم الماسی^۳

۱. استادیار و عضو هیات علمی دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، ایران

a.karampour@shirazu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری مدیریت بازرگانی - بازاریابی دانشکده مدیریت و حسابداری،

دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران amiralmasi25@ut.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی گرایش بازاریابی پردیس البرز دانشگاه تهران، ایران

vahid.r.nesabi@gmail.com

چکیده

هدف اصلی این پژوهش بررسی تاثیر هم افزایی منابع کسب و کار بر موفقیت شرکت‌های دانش بنیان می باشد و به تبیین نقش هوشمندی کسب و کار در این موفقیت می پردازد. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش توصیفی - پیمایشی است. در این پژوهش از رویکرد آمیخته برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. با استفاده از مصاحبه اکتشافی، داده‌ها جمع آوری، سپس با تحلیل تم مدل تبیین و در ادامه از طریق پرسشنامه محقق ساخته و معادلات ساختاری مدل آزمون شده است. در این پژوهش تعداد نمونه در مرحله اول و برای مصاحبه ۵ نفر شامل صاحب نظران و اساتید بوده و تعداد نمونه برای تکمیل پرسشنامه محقق ساخته با توجه نوع نمونه گیری غیر تصادفی هدفمند، ۳۲ نفر می باشد. نتایج نشان می دهد برای موفقیت شرکت‌های دانش بنیان باید هم افزایی کسب و کار صورت گیرد که این کار از طریق هم افزایی بازاریابی و تکنولوژیکی میسر می گردد. البته هوشمندی کسب و کار به عنوان یک متغیر میانجی در موفقیت شرکت‌های دانش بنیان نقش بسیار مهمی را بازی می کند به طوری که بدون در نظر گرفتن آن، هم افزایی کسب و کار به تنهایی نمی تواند موجب موفقیت شرکت‌های دانش بنیان شود.

واژه‌های کلیدی: هم افزایی بازاریابی، هم افزایی تکنولوژیکی، هم افزایی کسب و کار، هوشمندی کسب و کار، رویکرد آمیخته

۱. مقدمه

عصر پرتلاطم امروزی که پایه و اساس اقتصادهای صنعتی می‌باشد از محوریت منابع به سمت محوریت سرمایه‌های فکری جابه‌جا شده و این تغییر باعث شده تا برای موفقیت در حوزه‌های مختلف نیازمند استفاده از ابزارهای خاص و متفاوتی باشد.

یکی از مؤثرترین و کاراترین ابزارها برای بقا و پویایی در شرایط موجود استفاده از هوشمندی کسب و کار است. هوشمندی کسب و کار به سیستم‌های اطلاعاتی اشاره دارد که با تبدیل داده‌های خام به اطلاعات معنادار منجر به کاهش عدم قطعیت در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود [۱]. هوشمندی کسب و کار به‌عنوان ابزاری در جهت پیشبرد اهداف شرکت‌های دانش‌بنیان استفاده می‌گردد. هوشمندی کسب و کار باعث شده تا هوش کسب و کار به‌عنوان یک عمل عقلانی در سازمان‌ها عمل نماید و منجر به رسیدن به اهداف سازمانی شود [۲]. سرمایه‌گذاری در هوشمندی کسب و کار از ۵.۵۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۲ به ۹.۹۶ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۶ افزایش یافته است. این افزایش نرخ نشان‌دهنده این است که هوشمندی کسب و کار در تمام بخش‌های صنعت مورد استفاده قرار می‌گیرد و برای سازمان‌ها مهم‌ترین اولویت را دارد [۳].

سیستم‌های کسب و کار مدرن در حال ظهور هستند تا نشان دهند چگونه قسمت‌های مختلف با همکاری یکدیگر نتیجه‌بخش عمل می‌نمایند تا رهبران تجاری بتوانند با تصویر بزرگ‌تر تصمیم‌گیری آگاهانه‌تری اتخاذ کنند [۴]. در بین کسب و کارهای مختلف، شرکت‌های دانش‌بنیان در این خصوص نقش بارزتری دارند. این نوع شرکت‌ها برای رشد و توسعه در محیط رقابتی نیازمند استفاده از روش‌ها و ابزارهای نوینی می‌باشند.

شرکت‌های دانش‌بنیان سازمان‌هایی هستند که به‌عنوان مبنایی برای دانش شناخته شده‌اند و عامل حیاتی برای توسعه اقتصادی در یک کشور هستند. در واقع این شرکت‌ها موتور محرک و رشد محسوب می‌شوند [۵]. این شرکت‌ها فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها را استخدام کرده و بافت اصلی آن‌را متخصصین تشکیل می‌دهند و عامل اصلی ایجاد درآمد در آن‌ها دانش است [۶]. از نظر لایبویتز (۱۹۹۸) سازمان‌های دانش‌بنیان نهادهایی هستند که بر اهمیت دانش درون و بیرون از سازمان توجه می‌کنند و تکنیک‌هایی را برای حداکثر رسانی استفاده از این دانش توسط کارکنان، سهامداران و مشتریان به کار می‌بندد [۷]. به عبارتی مزیت رقابتی یک سازمان دانش‌بنیان از طریق دانش و استفاده اثربخش از دانش حاصل می‌شود. شرکت‌های نرم‌افزاری، صنایع هوا و فضا، مؤسسات تحقیقاتی دانش‌بنیان و دانشگاه‌ها می‌توانند نمونه‌هایی از سازمان‌های دانش‌بنیان محسوب شوند [۸]. بر اساس مطالعات صورت گرفته بر روی شرکت‌های دانش‌بنیان، بزرگ‌ترین مشکل این شرکت‌ها به‌خصوص در مراحل اولیه رشد دسترسی آن‌ها به منابع مالی، تیم مدیریتی قوی، بازاریابی ضعیف و یا نبود بازار برای کالای دانش‌بنیان می‌باشد که باعث شکست این گونه شرکت‌ها می‌شود [۹].

با توجه به اهمیت هوشمندی کسب و کار و نقش آن در توسعه شرکت ها بخصوص شرکت های دانش بنیان، سؤال اصلی این است که پیشران های مؤثر بر موفقیت شرکت های دانش بنیان کدام اند و هوشمندی کسب و کار چه نقشی در این موفقیت دارد.

۲. مرور ادبیات و توسعه فرضیه ها

اصطلاح هوشمندی کسب و کار^۱ برای اولین بار در سال ۱۹۹۰ توسط هاوارد درسنر^۲ یکی از کارشناسان گروه تحقیقاتی گارتنر^۳ معرفی شد. درسنر هوشمندی کسب و کار را، اطلاعات و عملیاتی که به شکلی گسترده برای کارکنان سازمانی، مشتریان، عرضه کنندگان، مشاورین سازمانی و عموم مردم باارزش است، معرفی کرد [۱۰]. هوشمندی کسب و کار، داده های مختلف، پراکنده و ناهمگون یک سازمان را یکپارچه می کند و از طریق تحلیل داده ها و با استفاده از برنامه های کاربردی می تواند گزارش های تحلیلی را برای تصمیم گیری مدیران سازمان فراهم کند [۱۱]. در دنیای به شدت رقابتی و نامطمئن امروز، کیفیت و به هنگام بودن به عبارتی "هوشمندی کسب و کار" در سازمان ها نه تنها به معنای تفاوت میان سود و زیان است؛ بلکه تفاوت میان بقا و ورشکستگی نیز می باشد [۱۲]. ارزش واقعی هوشمندی کسب و کار زمانی خواهد بود که بتوان با تصمیمات اتخاذ شده بر اساس نتایج حاصل از هوشمندی کسب و کار به سادگی فرآیندهای سازمانی را مدیریت کرده و قوانین کسب و کار جدید را اعمال نمود [۱۳]. در این راستا سیستم های هوشمندی کسب و کار با استفاده از فرآیندها، ابزارها و فناوری های مختلف مدیران را جهت اخذ تصمیمات مناسب یاری می کنند [۱۴]. در مورد سیستم های هوشمندی کسب و کار برخلاف سیستم های اطلاعاتی عملیاتی به دلیل گستردگی حوزه و بلندمدت بودن نتایج و منافع، ارزیابی پیشرفت و نحوه عملکرد آن ها مشکل تر است [۱۵].

۲-۱. سیستم های هوشمندی کسب و کار

امروزه تدوین هوشمندانه استراتژی های بازاریابی تضمین کننده بقای یک سازمان در بازار است و عوامل مؤثر بر این استراتژی ها در بقای سازمان هر لحظه نقش آفرین تر می گردند [۱۶]. رکود اقتصادی جهانی که بازارها در اواخر دهه اول قرن بیست و یکم تجربه کرده اند تأثیرات قابل ملاحظه ای بر شیوه کسب و کارها و استراتژی های بازاریابی داشته است [۱۷]. استراتژی بازاریابی عبارت است از: "فرآیندی که به شرکت اجازه می دهد تا با تمرکز منابع بر روی فرصت های بهینه به اهداف افزایش فروش و مزیت رقابتی پایدار دست یابد" [۱۸]. مهم ترین معیار توسعه و پیشرفت شرکت ها به ویژه در جهان امروز به کارگیری فناوری اطلاعات است. یکی از مفاهیم نوین در فناوری اطلاعات، هوشمندی کسب و کار است که به جمع آوری

1- Business Intelligence(BI)
2- Howard Dresner
3- Gartner

اطلاعات اولیه و ثانویه راجع به رقبا، بازارها و غیره بازمی‌گردد [۱۹]. یک سیستم موفق هوشمندی کسب‌وکار در سازمان باید داده‌های دقیق و ارزشمند را تجمیع و در زمان مناسب آن را به کار گیرد و سپس به اطلاعات تصمیم‌گیری تبدیل نماید [۲۰]. حدود و وظایف موردنیاز سیستم‌های هوشمندی کسب‌وکار، رویکرد مناسبی برای طراحی و پیاده‌سازی آن‌ها است. برای تحقق این باید فرآیند چهار مؤلفه زیر در نظر گرفته شود:

کسب‌وکار: شامل مجموعه‌ای از روش‌ها و فنون مدیریتی، از جمله ابعاد گوناگونی از دانش است که می‌تواند در ساختمان هوش کسب‌وکار مورداستفاده قرار گیرد.

کاربردها: مبنای تعیین کاربرد سیستم‌های هوشمندی کسب‌وکار در یک سازمان به حساب می‌آیند.

تکنولوژی و فناوری: بر اساس مجموعه‌ای از ابزارهای اطلاع‌رسانی، روش‌ها و راه‌حل‌های ساخت سیستم‌های هوشمندی کسب‌وکار را شکل می‌دهند.

سازمانی: بر اساس تعیین روش پیاده‌سازی، سیستم‌های هوشمندی کسب‌وکار سازمان را شامل می‌شوند [۲۱].

هوش کسب‌وکار به یک فلسفه و ابزار مدیریتی اشاره دارد که به سازمان‌ها جهت مدیریت و پالایش اطلاعات کسب‌وکار در راستای اخذ تصمیمات اثربخش کمک می‌نماید. اصطلاح هوش کسب‌وکار می‌تواند جهت اشاره به موارد ذیل به کار گرفته شود [۲۲]:

اطلاعات و دانش مرتبط به سازمان که شامل: محیط کسب‌وکار، خود سازمان، وضعیت بازار، مشتریان، رقبا و ملاحظات اقتصادی است.

یک فرایند سیستمی و سازمان‌یافته که توسط آن سازمان‌ها اطلاعات را در جهت تصمیم‌گیری در فعالیت‌های کسب‌وکار، از منابع درونی و بیرونی کسب، تحلیل و توزیع می‌نماید.

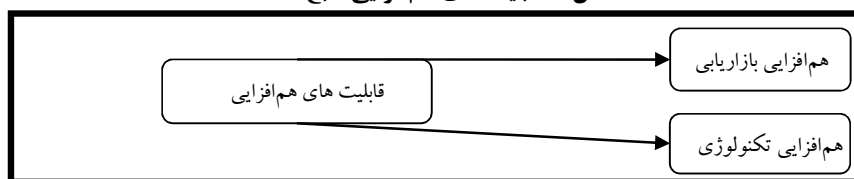
می‌توان استدلال کرد که هوشمندی کسب‌وکار سال‌ها در حاشیه بوده است، زیرا مردم همیشه از اطلاعات به‌منظور تصمیم‌گیری بدون هیچ پشتیبانی کامپیوتری سروکار داشتند. با این حال، تنها در زمان‌های اخیر، ماهیت اطلاعات و تصمیم‌گیری بسیار پیچیده و پویا شده است و شرکت‌ها را مجبور به جستجوی راه‌حل‌های مختلف کسب‌وکار هوشمند می‌کند تا به آن‌ها کمک کند آگاهی (هوش) بیشتری از داده‌های (اطلاعات) خود به دست آورند.

۲-۲. قابلیت‌های هم‌افزایی

سینرژی همکاری چند عامل به‌طوری که اثر کلی آن‌ها از جمع اثرات آن‌ها که به‌صورت مستقل حاصل می‌شود، بیشتر باشد. هم‌افزایی شرکت‌ها تنها با مشارکت و هماهنگی همه افراد و همه واحدهای آن به دست می‌آید. بی‌دلیل نیست که امروزه بسیاری از شرکت‌های کم‌تعداد و کوچک درصحنه رقابت جهانی جولان می‌دهند و به سازمان‌های عریض و ناهماهنگ فائق می‌آیند [۲۳]. از نظر کوپر (۱۹۹۵)، برای

موفقیت در یک کسب و کار بخصوص در ایجاد و توسعه محصول / خدمات و نگرش های مربوط به آنها، ایجاد هم افزایی بین عوامل مختلف بازار حیاتی می باشد [۲۴]. کوپر و کلاینشمیت، (۲۰۱۱)، دو نوع هم افزایی را شناسایی نموده اند که شامل هم افزایی بازاریابی و هم افزایی تکنولوژیکی می باشد [۲۵]. آنها معتقدند که برای موفقیت در یک کسب و کار می بایست هم افزایی بازاریابی و هم افزایی تکنولوژیکی ایجاد نمود و با ادغام این دو هم افزایی باهم، می توان انتظار داشت که به اهداف از پیش تعیین شده خود دست پیدا نماییم؛ یعنی هم افزایی بازاریابی و هم افزایی تکنولوژی روی بهبود عملکرد شرکت تأثیر می گذارد [۲۶].

شکل ۱. قابلیت های هم افزایی منبع [۲۷]

هم افزایی بازاریابی به معنای همسویی بین مهارت های بازاریابی موجود شرکت و مهارت های بازاریابی مورد نیاز برای حضور فعال در بازار است و این در حالی است که هم افزایی تکنولوژیکی به معنای همسویی بین مهارت های فن آوری موجود در شرکت و مهارت های فن آوری مورد نیاز برای توسعه مطلوب و کارآمد می باشد [۲۸]. برخی از نتایج تحقیقات نشان می دهد که اثر کارایی هم افزایی بازاریابی قوی تر از هم افزایی تکنولوژی است [۲۹]. بنابراین، هم افزایی بازاریابی مهارت کاری در فعالیت های بازاریابی را افزایش دهد و هم افزایی تکنولوژیکی مهارت کاری در فعالیت های فنی را افزایش می دهد [۳۰].

الف) هم افزایی بازاریابی: از نظر کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱)، هم افزایی بازاریابی شامل تناسب بسیار قوی بین نیروی فروش، کانال های توزیع، منابع خدمات مشتری، تبلیغات، ترفیع، مهارت ها و منابع هوشمندی بازار است [۳۱]. هم افزایی بازاریابی به طرح های مرتبط به تحقیقات بازار، نیروی فروش، تبلیغات و ترفیع و توزیع اشاره می کند [۳۲، ۳۳، ۳۴]. با توجه به نظریه مبتنی بر منابع، سازمان هایی که هم افزایی بازاریابی مطلوبی دارند، به راحتی تحقیقات بازار و سایر فعالیت های بازاریابی را انجام می دهند، بنابراین آنها قادرند تا به طور مؤثر اطلاعات بازار را به محصولات جدید تبدیل نموده و عملکرد محصول را افزایش دهند [۳۵].

ب) هم افزایی تکنولوژیکی: هم افزایی تکنولوژی به طرح های متناسب با تحقیق و توسعه، مهندسی، مهارت ها و منابع تولید موجود اشاره دارد [۳۶، ۳۷، ۳۸]. در واقع هم افزایی تکنولوژیکی استفاده از فن آوری های موجود درون سازمان، دارا بودن مهارت های مهندسی و حتی توانایی های، مهارت ها و منابع

تولیدی موجود را در برمی گیرد [۳۹]. نظریه مبتنی بر منابع نشان می‌دهد که سازمان‌هایی با سطح بالاتری از هم‌افزایی تکنولوژیکی ممکن است محصولات جدید را به‌طور مؤثر و کارا تر تولید کنند [۴۰].

طی پژوهشی که توسط پلدن و همکاران (۲۰۱۶)، در زمینه موفقیت کسب و کارها انجام شد، عواملی چون دسترسی به منابع مالی و تکنولوژی مدرن، مشتری مداری، تخصص و مهارت نیروی کار، حمایت مقامات محلی، منطقه‌ای و دولتی، اعتماد به مشتریان، ارتباطات، کارکنان متعهد، مشارکت مدیران و کارکنان برای موفقیت کسب و کارها شناسایی شده‌اند [۴۱].

طی پژوهشی دیگر که گاماچ و عبدالنور (۲۰۱۶)، در مورد موفقیت کسب و کارها انجام داده‌اند عواملی چون: داشتن اهداف مشخص و روشن، کیفیت بالای آموزش، مشارکت مدیران و کارکنان، رهبری قدرتمند و منسجم و متعهد، توانایی توسعه و ایجاد پایداری، حمایت مقامات محلی، منطقه‌ای و دولتی، ارتباطات اشاره نموده‌اند [۴۲].

در تحقیق که هسو و همکاران (۲۰۱۷)، در مورد موفقیت کسب و کارها انجام داده‌اند عواملی چون: اهمیت به محیط زیست، کاهش مصرف انرژی، افزایش درجه نوآوری سازمانی، کاهش بروز مشکلات بهداشتی و ایمنی در شرکت، توانایی توسعه و ایجاد پایداری، وجود کانال‌های اطلاع‌رسانی، دسترسی به بازار، اهمیت به ایمنی و سلامت مشتریان در استفاده از محصولات، توانایی تخصیص منابع محدود، افزایش کیفیت محصولات و خدمات، کیفیت بالای آموزش و رهبری قدرتمند و منسجم و متعهد اشاره نموده‌اند [۴۳].

در پژوهشی که توسط طبرسا و جنتی (۱۳۹۶)، با عنوان «هوشمندی کسب و کار و نقش آن در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمان» انجام گرفت، عوامل هوشمندی کسب و کار را شامل چهار بعد کاربردی، کسب و کار، تکنولوژی و فناوری و سازمان محسوب کرده‌اند. تجزیه و تحلیل محتوا نشان داد هوشمندی کسب و کار می‌تواند با استفاده از داده‌های دقیق همراه با به‌روزرسانی داده‌ها در زمان صحیح و تجزیه و تحلیل آن‌ها تصمیم‌گیری صحیح را بجای حدس و گمان قرار دهد [۴۴].

نتایج پژوهش ملک‌زاده و سلطانی (۱۳۹۳)، با عنوان «سیستم‌های هوشمندی کسب و کار و تحول‌گرایی مدیران در شرکت‌های کوچک و متوسط» نشان می‌دهد که رویکرد سیستمی دقیق و به‌روز مانند هوشمندی کسب و کار می‌تواند بر کارایی شرکت‌ها تأثیر زیادی بگذارد. ضمناً عوامل دیگری نیز بر میزان کارایی فناوری اطلاعات از جمله هوشمندی کسب و کار در شرکت‌های کوچک و متوسط تأثیرگذارند که از جمله آن‌ها رهبری سازمان است [۴۵].

۳. روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر به دنبال بررسی، شناسایی و تبیین پیشران‌های کسب و کارهای هوشمند در شرکت‌های دانش‌بنیان است؛ لذا از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش توصیفی-پیمایشی می‌باشد. در این پژوهش از رویکرد آمیخته برای تجزیه و تحلیل داده استفاده شده است بدین صورت که با استفاده از مصاحبه اکتشافی،

بررسی پیشینه و ادبیات تحقیق، داده ها جمع آوری، سپس با استفاده از روش تحلیل تم (روش کیفی) مدل مفهومی تبیین و در ادامه از طریق پرسشنامه محقق ساخته و معادلات ساختاری (روش کمی) مدل آزمون شده است. جامعه آماری در مرحله کیفی را خبرگان، کارشناسان و مدیران شرکت های دانش بنیان تشکیل می دهد که با توجه به اهمیت موضوع پژوهش از نمونه گیری هدفمند در فرایند مصاحبه استفاده شده است که شامل ۱۲ مصاحبه اکتشافی می شود. در این پژوهش تعداد نمونه برای مرحله دوم جهت تکمیل پرسشنامه با توجه نوع نمونه گیری هدفمند، ۳۲ نفر را شامل می شود. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته در سه بخش هوشمندی کسب و کار شامل ۱۱ سؤال، موفقیت کسب و کار شامل ۱۲ سؤال و هم افزایی کسب و کار شامل ۸ سؤال به روش طیف لیکرت پنج گزینه ای است. روایی محتوی و روایی صوری (ظاهری) پرسشنامه توسط ۵ خبره شامل اساتید اعضای هیئت علمی و کارشناسان مربوطه بررسی و پس از تعدیلات مورد نظر آن ها روایی پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفت. برای بررسی پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. نتیجه محاسبات نشان می دهد که آلفای کرونباخ ۰.۸۳۱ به دست آمده است که نشان دهنده مناسب بودن پایایی پرسشنامه است. همان طور که بیان گردید در این مطالعه از روش تحلیل تم برای تجزیه و تحلیل مصاحبه ها استفاده شده است. تحلیل تم روشی برای تعیین، تحلیل و بیان الگوهای (تم ها) موجود درون داده ها است این روش، داده ها را سازمان دهی و در قالب جزئیات توصیف می کند. کلارک و برون (۲۰۰۶) مراحل شش گانه را برای تحلیل تم ارائه نموده اند [۴۶]: در مرحله اول آشنایی با داده ها صورت می گیرد؛ در این مرحله با عمق محتوایی داده ها آشنا می شویم. مرحله دوم به ایجاد کدهای اولیه می پردازد؛ کدها ویژگی داده هایی را معرفی می نمایند که به نظر محقق جالب می باشد. در این مرحله ۶۳ کد اولیه از مصاحبه ها احصاء شد. در مرحله سوم که جستجوی کدهای گزینشی نام دارد؛ هدف دسته بندی کدهای مختلف در قالب کدهای گزینشی و مرتب کردن همه خلاصه داده های کدگذاری می باشد که ۲۴ کد گزینشی به دست آمد. در مرحله چهارم تم های فرعی شکل می گیرد؛ این مرحله شامل دو مرحله بازبینی و تصفیه و شکل دهی به تم های فرعی است. مرحله اول شامل بازبینی در سطح خلاصه های کدگذاری شده است. در مرحله دوم اعتبار تم های فرعی در رابطه با مجموعه داده ها در نظر گرفته می شود. در این مرحله ۶ تم فرعی به دست آمد.

مرحله پنجم به تعریف و نام گذاری تم های اصلی می پردازد؛ در این مرحله، تم های اصلی که برای تحلیل ارائه شده، تعریف و مورد بازبینی مجدد قرار می گیرد، سپس داده های داخل آن ها تحلیل می شود. به وسیله تعریف و بازبینی کردن، ماهیت آن چیزی که یک تم در مورد آن بحث می کند مشخص شده و تعیین می گردد که هر تم اصلی کدام جنبه از داده ها را در خود دارد. در این مرحله از میان تم های فرعی ۲ تم اصلی به دست آمد. در مرحله آخر گزارش تهیه می شود؛ مرحله ششم زمانی شروع می شود که محقق مجموعه ای از تم های اصلی کاملاً انتزاعی و منطبق با ساختارهای زمینه ای تحقیق در اختیار داشته باشد. این مرحله شامل تحلیل پایانی و نگارش گزارش است. جدول شماره ۱ حاوی مثال هایی از مفاهیم

شناسایی شده در متن یک نمونه مصاحبه می‌باشد که در قالب تم‌های فرعی دسته‌بندی شده است. چنین کاری برای هر یک از مصاحبه‌ها انجام شده و بر اساس تم‌های فرعی به دست آمده در تحقیق، دسته‌بندی کلی‌تری انجام گرفته که منجر به شناسایی تم‌های اصلی شده است.

جدول ۱: مفاهیم و تم‌های شناسایی شده در متن یک نمونه مصاحبه

کد	نقل قول مرتبط با عنوان مفهوم شناسایی شده	تم فرعی	عنوان تم فرعی
کد ۳	شرکت‌های دانش‌بنیان باید از ابزارهای نوین برای فعالیت‌های خود به گیرند.	تم فرعی ۱	هوشمندی کسب و کار
کد ۹	شرکت‌های دانش‌بنیان باید به برنامه‌ریزی بخصوص برنامه‌ریزی استراتژیک اهمیت دهند.		
کد ۱۱	شرکت‌های دانش‌بنیان باید به یادگیری و آموزش مستمر تعهد ویژه‌ای داشته باشند.		
کد ۱۵	شرکت‌های دانش‌بنیان باید به قیمت و کیفیت بیش از دیگر کسب و کارها توجه نمایند.	تم فرعی ۲	هم‌افزایی کسب و کار
کد ۱۸	شرکت‌های دانش‌بنیان باید به تحولات فناوری و به کارگیری افراد متخصص حساس باشند.		
کد ۲۳	بازاریابی بخصوص توجه به ابزارهای نوین بازاریابی در شبکه‌های اجتماعی راز موفقیت امروز می‌باشد.		

۴. یافته‌های تحقیق

در ادامه ابتدا یافته‌ها حاصل از تحلیل تم ارائه می‌شود سپس نتایج یافته‌های معادلات ساختاری که با نرم‌افزار آموس انجام شده است مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت.

الف) یافته‌های تحلیل تم: پس از بررسی و تحلیل مصاحبه‌ها با استفاده از روش تحلیل تم و طی نمودن مراحل شش گانه، تم‌های فرعی و اصلی مطابق جدول ۲ به دست آمده است.

جدول ۲: تحلیل تم

تم‌های اصلی	تم‌های فرعی
هوشمندی کسب و کار	کاربرد
	کسب و کار
	تکنولوژی
	سازماتی
هم‌افزایی کسب و کار	هم‌افزایی بازاریابی
	هم‌افزایی تکنولوژیکی

یافته های تحقیق نشان می دهد که ایجاد «هم افزایی کسب و کار» و «هوشمندی کسب و کار» در موفقیت شرکت های دانش بنیان اهمیت فراوانی دارد. هم افزایی کسب و کار با عوامل هم افزایی بازاریابی و تکنولوژیکی موجب نوعی سینرژی و توان مضاعف در شرکت های دانش بنیان می شود و هوشمندی کسب و کار با عوامل: کاربردی، کسب و کار، تکنولوژی و سازمانی موجب تقویت و موفقیت شرکت های دانش بنیان در عرصه کسب و کار می شود.

۴-۱. نیکویی برازش مدل

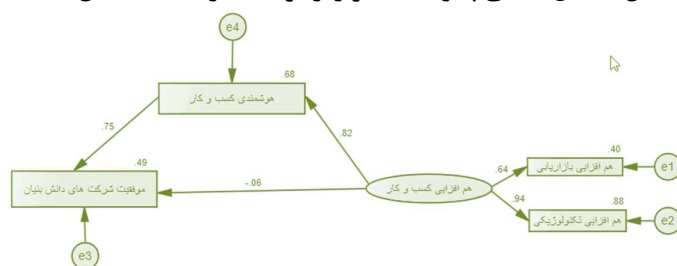
در این قسمت به آزمون مدل با استفاده از روش کمی معادلات ساختاری و نرم افزار آموس می پردازیم. با استفاده از نرم افزار آموس مدل فوق در سه مرحله اشباع شده است و شاخص های برازش مقادیر مطلوبی را نشان می دهند. مقدار کای اسکوئر ۲/۰۶۵ به دست آمده است که در بازه مورد قبول ۱ تا ۵ قرار دارد؛ بنابراین مدل از برازش مطلوبی برخوردار است.

جدول ۳: شاخص های نیکویی برازش مدل ساختاری

شاخص برازندگی	RMSEA	GFI	AGFI	NFI	CFI	IFI
مقادیر قابل قبول	> ۰/۱	< ۰/۹	< ۰/۹	< ۰/۹	< ۰/۹	۱-۰
مقادیر محاسبه شده	۰/۰۲۳	۰/۹۳۲	۰/۹۵۴	۰/۹۳۶	۰/۹۲۴	۰/۸۸۴

همان طور که جدول شماره ۳ نشان می دهد شاخص برازش RMSEA برابر ۰/۰۱۲ بوده که از مقدار ۰/۰۵ کوچک تر است؛ لذا مدل از برازندگی خوبی برخوردار است. سایر شاخص های نیکویی برازش نیز در بازه مورد قبول قرار گرفته اند.

شکل ۲: مدل تحلیلی پیشران های مؤثر بر موفقیت شرکت های دانش بنیان

۴-۲. مدل اندازه گیری

مطابق نظر کلاین (۱۹۹۸)، در مدل اندازه گیری وزن رگرسیونی (بار عاملی) قدرت رابطه بین متغیر پنهان و متغیر قابل مشاهده نشان داده می شود. اگر وزن رگرسیونی (بار عاملی) کمتر از ۰/۲ باشد رابطه ضعیف و از آن صرف نظر می شود. وزن رگرسیونی (بار عاملی) بین ۰/۲ تا ۰/۶ قابل قبول و اگر بزرگ تر از ۰/۶ باشد

خیلی مطلوب است؛ اما معیار اصلی برای قضاوت آماره t می‌باشد. چنانچه آماره آزمون یعنی آماره t بزرگ‌تر از مقدار بحرانی $t_{0.05}$ یعنی $1/96$ باشد در این صورت وزن رگرسیونی (بار عاملی) مشاهده شده معنادار است [۴۷]. جدول ۴ وزن رگرسیونی استاندارد داده‌ها را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌گردد سطح معنی‌داری کلیه متغیرهای مدل معنی‌دار بوده و از ۵ صدم کمتر می‌باشد.

جدول ۴: وزن رگرسیونی استاندارد داده‌ها

	Estimate	S. E.	C. R.	P
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هوشمندی کسب‌وکار	۱/۰۰۰			
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هم‌افزایی بازاریابی	۱/۰۰۰			
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هم‌افزایی تکنولوژی	۱/۲۱۴	۰/۲۴۹	۴/۸۷۵	***
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- موفقیت شرکت دانش‌بنیان	-۰/۰۶۷	۰/۳۰۷	-۰/۲۱۹	۰/۸۲۷
هوشمندی کسب‌وکار <--- موفقیت شرکت دانش‌بنیان	۰/۷۰۴	۰/۲۴۱	۲/۲۹۰	۰/۰۰۳

مقدار بارعاملی مدل اندازه‌گیری در جدول ۴ نشان داده شده است. نتایج نشان می‌دهد که با توجه به اینکه مقدار بارعاملی تأثیر متغیرهای مدل به جزء تأثیر هم‌افزایی کسب‌وکار بر موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان-بیش از ۲٪ است؛ لذا مقدار بارعاملی و ضریب تأثیر متغیرهای مدل در حد قابل قبولی می‌باشند.

مدل ساختاری

جدول ۵ مقدار ضریب تأثیر متغیرهای مدل را نشان می‌دهد. با توجه به اینکه مقدار ضریب تأثیر متغیرها (به‌جز هم‌افزایی کسب‌وکار و موفقیت شرکت دانش‌بنیان) بیشتر از ۰/۶ می‌باشد طبق تعریف و نظر کلاین (۱۹۹۸) این مقدار خیلی مطلوب بودن می‌باشد.

جدول ۵: ضریب تأثیر مستقیم متغیرهای مدل

	Estimate
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هوشمندی کسب‌وکار	۰/۸۲۳
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هم‌افزایی بازاریابی	۰/۶۳۵
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- هم‌افزایی تکنولوژی	۰/۹۳۹
هم‌افزایی کسب‌وکار <--- موفقیت شرکت دانش‌بنیان	-۰/۰۵۸
هوشمندی کسب‌وکار <--- موفقیت شرکت دانش‌بنیان	۰/۷۴۵

برای بررسی معنی داری ضریب تأثیر بین متغیرهای مدل از جدول ۶ استفاده می نمایم. نتایج جدول ۶ نشان می دهد که بین برخی از متغیرهای مدل مانند هوشمندی کسب و کار، هم افزایی بازاریابی، هم افزایی استراتژیک و هم افزایی کسب و کار رابطه مستقیم معنی داری وجود دارد زیرا مقدار سطح معنی داری آن ها از ۵ صدم کمتر است؛ و بین هوشمندی کسب و کار، هم افزایی کسب و کار و موفقیت شرکت دانش بنیان رابطه مستقیم معنی داری وجود ندارد زیرا مقدار سطح معنی داری آن ها از ۵ صدم بیشتر است.

جدول ۶: بررسی معنی داری ضریب تأثیر مستقیم متغیرهای مدل

Parameter	Estimate	Lower	Upper	P
هم افزایی کسب و کار <--- هوشمندی کسب و کار	۰/۸۲۳	۰/۳۸۸	۰/۹۷۰	۰/۰۰۱
هم افزایی کسب و کار <--- هم افزایی بازاریابی	۰/۶۳۵	۰/۲۸۶	۰/۸۲۶	۰/۰۰۱
هم افزایی کسب و کار <--- هم افزایی تکنولوژی	۰/۹۳۹	۰/۶۸۲	۱/۴۷۱	۰/۰۰۳
هم افزایی کسب و کار <--- موفقیت شرکت دانش بنیان	-۰/۰۵۸	-۰/۵۰۲	۲/۱۸۶	۰/۹۷۸
هوشمندی کسب و کار <--- موفقیت شرکت دانش بنیان	۰/۷۴۵	-۰/۴۳۱	۱/۵۰۱	۰/۱۰۷

در ادامه به بررسی ضریب تأثیر غیرمستقیم و معنی داری رابطه بین متغیرهای مدل می پردازیم. نتایج جدول ۷ ضریب تأثیر غیرمستقیم بین متغیرهای مدل را نشان می دهد.

جدول ۷: ضریب تأثیر غیرمستقیم بین متغیرهای مدل

	هم افزایی کسب و کار	هوشمندی کسب و کار
هم افزایی کسب و کار	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
موفقیت شرکت دانش بنیان	۰/۶۱۳	۰/۰۰۰
هم افزایی تکنولوژی	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
هم افزایی بازاریابی	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

با توجه به اینکه مقدار ضریب تأثیر غیرمستقیم بین هم افزایی کسب و کار و موفقیت شرکت های دانش بنیان بزرگ تر از ۰/۶ است مطابق نظر کلاین (۱۹۹۸) نشان دهنده خیلی مطلوب بودن این رابطه می باشد.

جدول ۷: معنی داری ضریب تأثیر غیرمستقیم متغیرهای مدل

	هم‌افزایی کسب و کار	هوشمندی کسب و کار
هوشمندی کسب و کار	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
موفقیت شرکت دانش بنیان	۰/۰۳۱	۰/۰۰۰
هم‌افزایی تکنولوژی	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
هم‌افزایی بازاریابی	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

نتایج جدول ۷ نشان می‌دهد که بین هم‌افزایی کسب و کار و موفقیت شرکت‌های دانش بنیان رابطه معنی داری وجود دارد زیرا مقدار سطح معنی داری آن‌ها کمتر از ۵ صدم است.

جدول ۹: ضریب تعیین متغیرهای مدل

	Estimate
هوشمندی کسب و کار	۰/۶۷۸
موفقیت شرکت دانش بنیان	۰/۴۸۷
هم‌افزایی تکنولوژی	۰/۸۸۲
هم‌افزایی بازاریابی	۰/۴۰۳

جدول ۹ مقدار ضریب تعیین متغیرهای مدل را نشان می‌دهد. با توجه به اینکه مقدار ضریب تعیین کلیه متغیرهای مدل بالاتر از ۴ دهم است نشان‌دهنده مطلوب بودن مقادیر فوق می‌باشد. با توجه به مقادیر قابل قبول ضریب تعیین متغیرهای مدل در این قسمت به بررسی سطح معنی داری ضریب تعیین متغیرهای مدل می‌پردازیم.

جدول ۱۰: سطح معنی داری ضریب تعیین متغیرهای مدل

Parameter	Estimate	Lower	Upper	P
هوشمندی کسب و کار	۰/۶۷۸	۰/۱۵۰	۰/۹۴۰	۰/۰۰۱
موفقیت شرکت دانش بنیان	۰/۴۸۷	۰/۱۲۳	۰/۷۶۴	۰/۰۰۸
هم‌افزایی تکنولوژی	۰/۸۸۲	۰/۴۶۵	۲/۱۶۵	۰/۰۰۳
هم‌افزایی بازاریابی	۰/۴۰۳	۰/۰۸۲	۰/۶۸۳	۰/۰۰۱

نتایج جدول ۱۰ نشان می‌دهد مقدار سطح معنی داری کلیه متغیرهای مدل کوچک‌تر از ۵ صدم است لذا ضریب تعیین به دست آمده معنی دار بوده و مقادیر فوق را می‌توان پذیرفت.

۵. بحث و نتیجه گیری

با توجه به اینکه امروزه کسب و کارها در محیطی فعالیت می کنند که همه چیز سریعاً در حال تغییر است. سازمان های سنتی معمولاً با مسائلی مانند ازدحام و افزونگی داده ها، کمبود اطلاعات، کمبود دانش و عدم کیفیت گزارش های مورد نیاز روبه رو هستند. در نتیجه برای تصمیم گیری به موقع در کمترین زمان ممکن توسط مدیریت ارشد، معمولاً تصمیمات بر اساس تجربیات ایشان اتخاذ می شود که این نیز به نوبه خود باعث بالا رفتن ریسک تصمیم گیری و یا حتی پایین آمدن خروجی تصمیم گیری آن ها می شود. برای این مهم مدیران کسب و کارها نیازمند ابزارهایی می باشند که به آن ها کمک کنند تا بتوانند از این داده های خام به درستی در تصمیماتشان استفاده کنند. هوشمندی کسب و کار یک ابزار قابل استفاده توسط سازمان ها جهت جمع آوری و تحلیل داده ها و اطلاعات ساختاریافته و بدون ساختار است که پاسخی مناسب به چالش های مذکور است همچنین هوشمندی کسب و کار می تواند با استفاده از داده های دقیق همراه با به روزرسانی داده ها در زمان صحیح و تجزیه و تحلیل آن ها تصمیم گیری صحیح را بجای حدس و گمان قرار دهد. بر اساس تحلیل های انجام شده مشخص گردید که پیشران های مؤثر بر موفقیت شرکت های دانش بنیان در دنیای پرتلاطم و متغیر امروزی توجه به هم افزایی کسب و کار و همچنین هوشمندی کسب و کار است. هم افزایی کسب و کار از طریق هم افزایی بازاریابی و هم افزایی تکنولوژی حاصل می شود [۴۸]. نتایج نشان می دهد که هم افزایی کسب و کار به تنهایی نمی تواند موجب موفقیت شرکت های دانش بنیان گردد بلکه برای موفقیت باید به مؤلفه ها و شاخص های هوشمندی کسب و کار که شامل چهار بعد کسب و کار، کاربردها، تکنولوژی و فن آوری و سازمانی می شود [۴۹، ۵۰] توجه نمود.

روابط بین عوامل مؤثر بر موفقیت شرکت های دانش بنیان

نتایج تحقیق حاضر نشان می دهد که برای موفقیت شرکت های دانش بنیان باید به عوامل مختلفی توجه نمود که در ادامه به بررسی روابط بین مؤلفه های مدل می پردازیم.

الف) هم افزایی کسب و کار به طور مستقیم بر موفقیت شرکت های دانش بنیان تأثیر ندارد زیرا مطابق جدول ۵ میزان مقدار بارعاملی آن برابر با $0/058$ - که کوچک تر از $0/2$ (مقدار مجاز) و سطح معنی داری آن مطابق جدول ۶ بیش از پنج صدم است و مورد تأیید می باشد.

ب) هوشمندی کسب و کار بر موفقیت شرکت های دانش بنیان تأثیر دارد زیرا مطابق جدول ۵ میزان مقدار بارعاملی آن برابر با $0/745$. که بزرگ تر از $0/2$ (مقدار مجاز) و سطح معنی داری آن مطابق جدول ۶ کمتر از پنج صدم است و مورد تأیید می باشد.

ج) هم افزایی بازاریابی و تکنولوژیک باعث ایجاد هم افزایی کسب و کار می شود زیرا مطابق جدول ۵ مقدار بارعاملی هم افزایی بازاریابی برابر با $0/64$ و مقدار بارعاملی هم افزایی تکنولوژیک برابر با $0/94$ است که

بزرگ‌تر از ۰/۲ (مقدار مجاز) و سطح معنی‌داری آن مطابق جدول ۶ کمتر از پنج صدم است و مورد تأیید می‌باشد.

۶. پیشنهادهای پژوهش

در ادامه پیشنهادهایی برای موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان به‌وسیله هوشمندی کسب‌وکار و هم‌افزایی کسب‌وکار ارائه می‌گردد.

الف) پیشنهادهایی برای موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان به‌وسیله هوشمندی کسب‌وکار: با

توجه به نتایج و یافته‌های برگرفته از این مطالعه، پیشنهادهای ذیل برای موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان به‌وسیله هوشمندی کسب‌وکار ارائه می‌شود.

هوش کسب‌وکار به‌عنوان یک ابزار مدیریتی به سازمان‌ها جهت مدیریت و پالایش اطلاعات کسب‌وکار در راستای اخذ تصمیمات اثربخش کمک می‌نماید [۵۱]. بنابراین برای هوشمندی کسب‌وکار، شرکت‌های دانش‌بنیان باید به بهبود رابطه با مشتری و مشتری‌مداری بن‌چان (۲۰۰۱)؛ یوان چانگ و همکاران (۲۰۱۷)؛ پلدن و همکاران (۲۰۱۶)؛ تیادا و همکاران (۲۰۱۱)، توجه بیشتری داشته باشند. همچنین بهبود فرآیندهای داخلی و یکپارچگی فرآیندها تیمرز (۱۹۹۸)؛ تاپسکوت و همکاران (۲۰۰۰)؛ فینگان و هایس (۲۰۰۵)؛ کاپلان و سوونی (۲۰۰۰)؛ محمدیان و همکاران (۱۳۹۴)، داشتن اهداف مشخص و روشن گاماچ و عبدالنور (۲۰۱۶)، همراه با مدیریت مشارکتی بن‌چان (۲۰۰۱)؛ گاماچ و عبدالنور (۲۰۱۶)؛ پلدن و همکاران (۲۰۱۶)؛ تیادا و همکاران (۲۰۱۱) و مشارکت مدیران و کارکنان که به عبارتی کاهش تمرکز در تصمیم‌گیری بن‌چان (۲۰۰۱)؛ گاماچ و عبدالنور (۲۰۱۶)؛ پلدن و همکاران (۲۰۱۶)؛ تیادا و همکاران (۲۰۱۱) است و استفاده از افراد متخصص دورا و همکاران (۲۰۱۳)؛ پلدن و همکاران (۲۰۱۶)؛ تیادا و همکاران (۲۰۱۱) نیز می‌تواند باعث بهبود فعالیت‌ها و خروجی شرکت‌های دانش‌بنیان شود. شرکت‌های دانش‌بنیان می‌توانند با توجه به پیشرفت فناوری و تغییرات عصر حاضر با استفاده از کانال‌های اطلاع‌رسانی و رسانه‌های اجتماعی یوان چانگ و همکاران (۲۰۱۷) و ماکتادیر (۲۰۱۶) و بهبود زیرساخت‌های فناوری تیمرز (۱۹۹۸)؛ فینگان و هایس (۲۰۰۵)؛ ریدولی و مومپو (۲۰۰۸)؛ محمدیان و همکاران (۱۳۹۴) توجه بیشتری داشته باشند.

ب) پیشنهادهایی برای موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان به‌وسیله هم‌افزایی کسب‌وکار:

همان‌طور که می‌دانیم برای موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان لازم است تا هم‌افزایی کسب‌وکار ایجاد شود برای ایجاد این هم‌افزایی مطابق نظر کوپر و کلانیشمیت (۲۰۱۱)، می‌بایست هم‌افزایی بازاریابی و هم‌افزایی تکنولوژی ایجاد شود. برای هم‌افزایی بازاریابی می‌بایست به عواملی همچون تخفیف‌ها و ترفیع، کانال‌های توزیع، تبلیغات، ارتباطات، خدمت به مشتری و عملکرد محصول توجه نمود. بدون شک شرکت‌های

دانش بنیان با استفاده از تخفیفات و ترفیع مناسب کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱)؛ سانگ و مونتویا ویز (۲۰۱۱)؛ ریز و بایر (۲۰۱۱)، کوپر (۱۹۹۵)، همچنین با به کارگیری کانال های توزیع متنوع کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱)؛ سانگ و مونتویا ویز (۲۰۱۱)؛ ریز و بایر (۲۰۱۱)، کوپر (۱۹۹۵) در کنار تبلیغات مشارکتی با اعتبار، محتوا، ظاهر و جذابیت مناسب تبلیغاتی کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱)، سانگ و مونتویا ویز (۲۰۱۱)؛ ریز و بایر (۲۰۱۱)، کوپر (۱۹۹۵) می تواند رشد چشمگیری در هم افزایی توانمندی های شرکت های دانش بنیان به همراه داشته باشد. البته وجود ارتباط مستمر و خدمت به مشتری کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱) نیز می تواند تأثیر بسزایی داشته باشد. با توجه به نظریه مبتنی بر منابع، سازمان هایی که هم افزایی بازاریابی مطلوبی دارند، به راحتی تحقیقات بازار و سایر فعالیت های بازاریابی را انجام می دهند، بنابراین آن ها قادرند تا به طور مؤثر اطلاعات بازار را به محصولات جدید تبدیل نموده و عملکرد محصول را افزایش دهند [۵۲]. برای هم افزایی تکنولوژیکی می بایست به عواملی همچون مهندسی کار، تکنولوژی های نرم افزاری و سخت افزاری، تحقیق و توسعه، منابع تولید، مهارت های مهندسی توجه نمود. در عصر حاضر شرکت های دانش بنیان با توجه به بعد هم افزایی تکنولوژیکی می توانند جایگاه خود را ارتقا دهند که این امر نیازمند بهبود متخصصان و برنامه نویسان به عبارتی بعد مهندسی کار، همراه با تکنولوژی نرم افزاری و سخت افزاری به روز کوپر و کلاینشمیت (۲۰۱۱) می باشد. نظریه مبتنی بر منابع نشان می دهد که سازمان هایی با سطح بالاتری از هم افزایی تکنولوژیکی ممکن است محصولات جدید را به طور مؤثر و کارا تر تولید کند [۵۳].

۶-۱. پیشنهادها برای پژوهش های آتی

با توجه به نتایج تحقیق پیشنهاد می گردد تا محققان به بررسی سایر عوامل تأثیرگذار بر هوشمندی کسب و کار و موفقیت شرکت های دانش بنیان که در این تحقیق بحث نشده است بپردازند. ضمناً پیشنهاد می گردد با توجه به ماهیت متفاوت شرکت های دانش بنیان و سایر کسب و کارها، به صورت موردی عوامل موفقیت و میزان تأثیرگذاری هوشمندی کسب و کار مورد بررسی قرار گیرد. در نهایت پیشنهاد می گردد تا محققان آتی تحقیقاتی را در خصوص ترغیب شرکت های دانش بنیان در مورد توجه به مسئله هوشمندسازی کسب و کار و اثربخشی که این کسب و کارها ارائه نمایند.

۷. محدودیت های پژوهش

هر پژوهشی، با توجه به ماهیت، هدف و روش خاص خود، دارای محدودیت هایی می باشد. این پژوهش هم از این قاعده مستثنا نیست. اول؛ عدم توجه شرکت های دانش بنیان به مسئله هوشمندسازی کسب و کار و اثربخشی که این کسب و کارها می توانند در این مسئله داشته باشند می باشد که روند تحقیق و نتایج آن را تحت تأثیر قرار می دهد. دوم؛ در پژوهش حاضر علیرغم تمام تلاش های صورت گرفته تنها برخی از

جنبه‌های هوشمندی کسب‌وکار مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. سوم؛ یافته‌های این پژوهش با وجود کوشش‌های انجام‌شده، قادر به کنترل همه عوامل تأثیرگذار بر هوشمندی کسب‌وکار و موفقیت شرکت‌های دانش‌بنیان نبوده است.

فهرست منابع و مآخذ

- 1- Torres, R. ; Sidorova, A. ; Jones, M. C. (2018), Enabling firm performance through business intelligence and analytics: A dynamic capabilities perspective, Information & Management, Available online 3 April.
- 2- Jayakrishnan, M. ; Mohamad, A. K. ; Mokhtar, M. Y; (2018), Assimilation of Business Intelligence (BI) and Big Data Analytics (BDA) To-towards Establishing Organizational Strategic Performance Management Di-agnostics Framework: A Case Study, Journal of Digital Information Management, 16(1), 22-32.
- 3- Ramakrishnan, T. ; Khuntia, J. ; Kathuria, A. ; J. V. Saldanha, T. , (2018), Business Intelligence Capabilities, Annals Of Information systems 21, p 15-26.
- 4- Bestman, A. E; Wogboroma, H. , (2016), The Efficacy of the “ Big Data “ Syndrome and Organizational Information Governance, Journal of Information Engineering and Applications, 6 (4), p. 31-42.
- ۵- فخاری، حسین، پاییز و زمستان (۱۳۹۳)، بازخوانی تعریف شرکت های دانش بنیان بر اساس شرایط اقتصادی کشور، فصلنامه سیاست علم و فناوری، سال ششم، شماره ۴.
- ۶- هادی تبار، جواد؛ مدهوشی، مهرداد، (۱۳۹۶)، ارائه مدل بومی چابکی سازمانی در شرکت های دانش بنیان، پژوهشنامه مدیریت اجرایی، دوره ۹، شماره ۱۷، ۳۵-۵۸.
- ۷- خطاطیان، محمد صادق؛ طباطبائیان، حبیب اله؛ امیری، مقصود؛ الیاسی، مهدی، تابستان (۱۳۹۴)، تحلیل محتوای ویژگی های شرکت های دانش بنیان، پژوهش مدیریت منابع سازمانی، دوره ۵، شماره ۲.
- ۸- طبرسا، غلامعلی؛ جنتی، فاطمه، تیر (۱۳۹۶)، هوشمندی کسب و کار و نقش آن در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمان، دومین کنفرانس سالانه پارادایم های نوین مدیریت در حوزه هوشمندی، دانشگاه تهران.
- ۹- عبداللهی، بیژن؛ غفوریان، فاطمه؛ حسن شاهی، علی، بهمن (۱۳۹۳)، مدل عوامل کلیدی موفقیت شرکت های دانش بنیان، دومین کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان.
- ۱۰- مهرابی، علی؛ محمودی، ادریس؛ علی حسینی، رضا؛ بهار (۱۳۹۵)، ارزیابی بلوغ هوشمندی کسب و کار با یک مدل ترکیبی جدید، فصلنامه مطالعات مدیریت فناوری اطلاعات، سال چهارم، شماره ۱۵، ص ۶۵-۹۶.
- ۱۱- حقیقت منفرد، جلال؛ عوض ملایری، علی، (۱۳۸۹)، تأثیر هوش تجاری بر فرآیندهای تجاری و عملکرد سازمانی مطالعه موردی: شرکت تحقیق، طراحی و تولید موتور ایران خودرو (ایپکو)، همایش هوش سازمانی و هوشمندی کسب و کار، تهران، دانشکده مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

- ۱۲- رئیسی وانانی، ایمان؛ گنجعلی خان حاکمی، فاطمه، بهار (۱۳۹۴)، طراحی سیستم استنتاج فازی - عصبی انطباقی برای ارزیابی استقرار سیستم هوشمندی کسب و کار در صنعت تولید نرم افزار، مدیریت فناوری اطلاعات، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، دوره ۷، شماره ۱، ص ۸۵-۱۰۴
- ۱۳- رونقی، محمد حسین؛ موسی خانی، محمد، خرداد (۱۳۹۴)، رابطه بین رعایت اخلاق کاری و بلوغ سیستم‌های هوشمندی کسب و کار، معرفت، سال ۲۴، شماره ۲۱۰، ص ۱۱۱-۱۲۰
- 14- Foshay N. ; Kuziemsky C. , (2014), Towards an implementation framework for business intelligence, international journal of information management, 34(1), p 20-27.
- ۱۵- رونقی، محمد حسین؛ رونقی، مرضیه، بهار (۱۳۹۳)، ارائه مدل بلوغ هوشمندی کسب و کار در بین سازمان‌های ایرانی، رشد فناوری، فصلنامه تخصصی پارک‌ها و مراکز رشد، سال دهم، شماره ۳۸، ص ۳۸-۴۴.
- ۱۶- زارعی، عظیم؛ شرفی، وحید؛ ملکی؛ فاطمه، (۱۳۹۷)، بررسی اثر بازاریابی رابطه‌ای مؤسسات خیریه بر واکنش‌های رفتاری خیرین (مورد مطالعه: کمیته امداد امام خمینی شهرستان ایلام)، راهبردهای بازرگانی، دوره ۱۵، شماره ۱۲، ۱-۱۶.
- 17- Lim, W. M. , (2017), Online group buying: Some insights from the business-to business perspective, Industrial Marketing Management, Volume 65, P 182-193.
- ۱۸- ملک اخلاق؛ اسماعیل، میرعسکری؛ رضا، امین؛ محدثه، (۱۳۹۷)، بررسی تاثیر استراتژی‌های بازاریابی بر عملکرد بازاریابی شرکت‌های صنایع پوشاک و ساختمانی در شرایط رکود اقتصادی، راهبردهای بازرگانی، دوره ۱۵، شماره ۱۲، ۴۹-۶۵.
- ۱۹- ملک‌زاده؛ غلامرضا، سلطانی؛ فرشته، (۱۳۹۳)، سیستم‌های هوشمندی کسب و کار و تحول‌گرایی مدیران در شرکت‌های کوچک و متوسط، نشریه رشد و فناوری، دوره ۱۱، شماره ۴۱، ۲۱-۲۶.
- ۲۰- رونقی، محمد حسین؛ رونقی، مرضیه، بهار (۱۳۹۳)، ارائه مدل بلوغ هوشمندی کسب و کار در بین سازمان‌های ایرانی، رشد فناوری، فصلنامه تخصصی پارک‌ها و مراکز رشد، سال دهم، شماره ۳۸، ص ۳۸-۴۴.
- ۲۱- طبرسا، غلامعلی؛ جنتی، فاطمه، تیر (۱۳۹۶)، هوشمندی کسب و کار و نقش آن در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمان، دومین کنفرانس سالانه پارادایم‌های نوین مدیریت در حوزه هوشمندی، دانشگاه تهران.
- 22- Muntean M. , Cabau L. and Rinlog V. , (2014), Social business intelligence: a new prespective for decision makers, social and behavioral sciences journal, V 124, p 562-567.
- ۲۳- مبینی گوداژدر، امیدعلی، (۱۳۹۵). بررسی نقش منابع انسانی و الگوی هم‌افزایی در توسعه و تکنولوژی شرکت ملی حفاری ایران، ماهنامه پژوهش ملل، دوره اول، شماره ۸، ۴۱-۵۲.

- 24- Cooper, R. G. (1995) ,Developing New Products On Time, In Time. Research-Technology Management, 38 (5), p 49–57.
- 25- Cooper, R. G. Kleinschmidt, E. J. , (2011). New Products: The Key Factors In Success. Marketing Classics Press.
- 26- Lee, K. B. ; Wong, V. (2011), Identifying the moderating influences of external environments on new product development process. Technovation. Volume 31, Issues 10–11, P 598-612
- 27- Cooper, R. G. Kleinschmidt, E. J. , (2011). New Products: The Key Factors In Success. Marketing Classics Press.
- 28- Hilletoft, P. ; Eriksson, D. , (2011), Coordinating new product development with supply chain management, Industrial Management & Data Systems, Vol. 111 Issue: 2pp. 264-281.
- 29- Huang, C. T. ; Tsai, K. H. , (2014), synergy, environmental context, and new product performance: A review based on manufacturing firms. Industrial Marketing Management. 431407–1419.
- 30- Song, M. ; Montoya-Weiss, M. M. , (2001), The effect of perceived technological uncertainty on Japanese new product development. Academy of Management Journal, 44(1), 61–80.
- 31- Cooper, R. G. Kleinschmidt, E. J. , (2011). New Products: The Key Factors In Success. Marketing Classics Press.
- 32- Song, M. ; Montoya-Weiss, M. M. , (2001), The effect of perceived technological uncertainty on Japanese new product development. Academy of Management Journal, 44(1), 61–80.
- 33- Rese, A. ; Baier, D. , (2011), Success factors for innovation management in networks of small and medium enterprises. R & D Management, 41(2), p 138–155.
- 34- Cooper, R. G. (1995) ,Developing New Products On Time, In Time. Research-Technology Management, 38 (5), p 49–57.
- 35- Huang, C. T. ; Tsai, K. H. , (2014), synergy, environmental context, and new product performance: A review based on manufacturing firms. Industrial Marketing Management. 431407–1419.
- 36- Song, M. ; Montoya-Weiss, M. M. , (2001), The effect of perceived technological uncertainty on Japanese new product development. Academy of Management Journal, 44(1), 61–80.
- 37- Rese, A. ; Baier, D. , (2011), Success factors for innovation management in networks of small and medium enterprises. R & D Management, 41(2), p 138–155.
- 38- Cooper, R. G. (1995) ,Developing New Products On Time, In Time. Research-Technology Management, 38 (5), p 49–57.
- 39- Cooper, R. G. Kleinschmidt, E. J. , (2011). New Products: The Key Factors In Success. Marketing Classics Press.
- 40- Huang, C. T. ; Tsai, K. H. , (2014), synergy, environmental context, and new product performance: A review based on manufacturing firms. Industrial Marketing Management. 431407–1419.

41- Barkhatov V. , Pletnev D. , Campa A. , (2016), Key Success Factors and Barriers for Small Businesses: Comparative Analysis, Procedia - Social and Behavioral Sciences, 221 p 29 – 38.

42- Gamache ing, S. Abdulnour ing. ,G. , (2016), Dynamic Manufacturing Cells and SME Network: Key Success Factors, IFAC-PapersOnLine 49-12, p 851–856.

43- Hsu,C. , Chang,A. , Luo,W. , (2017), Identifying key performance factors for sustainability development of SMEs e integrating QFD and fuzzy MADM methods, Journal of Cleaner Production 161, p 629-645.

۴۴- طبرسا، غلامعلی؛ جنتی، فاطمه، تیر (۱۳۹۶)، هوشمندی کسب و کار و نقش آن در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمان، دومین کنفرانس سالانه پارادایم‌های نوین مدیریت در حوزه هوشمندی، دانشگاه تهران.

۴۵- ملک‌زاده؛ غلامرضا، سلطانی؛ فرشته، (۱۳۹۳)، سیستم‌های هوشمندی کسب و کار و تحول‌گرایی مدیران در شرکت‌های کوچک و متوسط، نشریه رشد و فناوری، دوره ۱۱، شماره ۴۱، ۲۱-۲۶.

۴۶- ابویی اردکان، محمد؛ لبافی، سمیه؛ آذر پور، سمانه؛ جلال پور، مهدیه، (۱۳۹۳)، شناسایی عوامل حیاتی موفقیت تفکر راهبردی در دیدگاه مدیران سازمان‌های فرهنگی شهر اصفهان، پژوهشنامه مدیریت اجرایی علمی- پژوهشی، سال ششم، شماره یازدهم.

۴۷- آذر، عادل؛ مومنی، منصور؛ آمار و کاربرد آن در مدیریت جلد ۲، تجزیه و تحلیل آماری، نسخه سوم تهران.

48- Cooper, R. G. Kleinschmidt, E. J. , (2011). New Products: The Key Factors In Success. Marketing Classics Press.

۴۹- طبرسا، غلامعلی؛ جنتی، فاطمه، تیر (۱۳۹۶)، هوشمندی کسب و کار و نقش آن در ایجاد مزیت رقابتی برای سازمان، دومین کنفرانس سالانه پارادایم‌های نوین مدیریت در حوزه هوشمندی، دانشگاه تهران.

۵۰- صفرزاده، حسین؛ بنکدار مازندرانی، نازنین؛ جاویدی حق، مریم، مدیریت: مدیریت کسب و کار: بهار ۱۳۸۹، سال دوم - شماره ۵.

51- Muntean M. , Cabau L. and Rinclug V. , (2014), Social business intelligence: a new prespective for decision makers, social and behavioral sciences journal, V 124, p 562-567.

52- Huang. C. T. ; Tsai, K. H. , (2014), synergy, environmental context, and new product performance: A review based on manufacturing firms. Industrial Marketing Management. 43 1407–1419.

53- Huang. C. T. ; Tsai, K. H. , (2014), synergy, environmental context, and new product performance: A review based on manufacturing firms. Industrial Marketing Management. 43 1407–1419.

دگی (۰/۰۱) و عملکرد خانواده (۰/۰۵) دختران دبیرستانی معنادار است. ($p < 0/01$), ($p < 0/05$).

نتیجه گیری: یافته‌های این پژوهش در مجموعه حاکی از اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی موجب ارتقای کیفیت زندگی و عملکرد خانواده دختران دبیرستانی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مهارت‌های زندگی، کیفیت زندگی، عملکرد خانواده، دختران.

مقدمه

زندگی موهبتی الهی است که فرد فرد انسان‌ها در سفری کوتاه در طول عمر خویش از آن بهره مند می‌گردند زندگی با کیفیت مطلوب همواره آرزوی بشر بوده است (هانستد؛ ۱۹۹۲). کیفیت زندگی موضوعی است که مورد توجه بسیاری از محققین در تمامی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی قرار گرفته است. این موضوع به منظور بررسی پیامدهای خدمات و مداخلات به ویژه مورد توجه محققینی است که در زمینه نوجوانان کار می‌کنند. کیفیت زندگی مفهومی می‌باشد که نه تنها حاوی همه جنبه‌های زندگی مانند: اجتماعی، فیزیکی، عاطفی و معنوی است. بلکه علاوه بر نیازهای فردی از قبیل امیال و آرزوها به هنجارهای فرهنگی و اجتماعی نیز توجه دارد (لایتر و رابرتز؛ ۱۳۸۶). کیفیت زندگی به عواملی مانند اهداف و مقاصد شخصی و خانوادگی، توانایی عملکرد، حمایت اجتماعی، مهارت‌های ارتباطی، فعالیت‌های روزمره زندگی، شناخت، مهارت حل مسئله و توانایی تصمیم‌گیری، درد و آسایش، منابع اقتصادی، نیازهای اولیه‌ی انسانی، غذا، سرپناه و امنیت مرتبط می‌باشد. کیفیت زندگی مفهومی چند بعدی، دربرگیرنده سلامت کلی فرد شامل وضعیت روحی، روانی، اجتماعی و جسمانی وی است. (باتلر^۷کیاروکی؛ ۲۰۰۷). در حال حاضر کیفیت زندگی یکی از نگرانی‌های عمده سیاستمداران و دانشمندان و متخصصین بهداشت عمومی است و به عنوان شاخصی برای اندازه‌گیری وضعیت سلامت در تحقیقات شناخته شده به کار می‌رود. به دلیل اهمیتی که مفهوم کیفیت زندگی پیدا کرده است، سازمان جهانی بهداشت یکی از اهداف عمده خود را تا سال ۲۰۱۰ افزایش کیفیت زندگی ذکر می‌کند (سایت سازمان جهان بهداشت، ۲۰۰۵). هدف از آموزش مهارت‌های زندگی افزایش توانایی روانی - اجتماعی و در نهایت پیشگیری از ایجاد رفتارهای آسیب‌زننده به بهداشت جسمانی و روانی و ارتقای سطح روان افراد است (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۰۴).

یکی از گروه‌های اجتماعی که امروزه در اکثر کشورها آموزش آنها تأثیر مثبتی در بهبود کیفیت زندگی، و سلامت روانی و جسمانی آنها می‌شود، نوجوانان و جوانان هستند. در این میان دختران به دلیل روحیه حساس و ظریف خود و به دلیل نقشی که در آینده به عنوان مادر و گرداننده زندگی بر عهد دارند، بیشتر نیازمند آموختن مهارت‌های زندگی هستند. امروزه علیرغم ایجاد تغییرات عمیق فرهنگی و تغییر در شیوه‌های زندگی، افراد بسیاری در رویارویی با مسایل و مشکلات زندگی فاقد توانایی‌های لازم و اساسی هستند و همین امر آنان را در مواجهه با مسایل و مشکلات زندگی روزمره آسیب‌پذیر کرده است. نکته

- 1- Hanstad
- 2- quality of life
- 3- leiner & roberts
- 4- Butler
- 5- Ciarrochi

مهم اینست که همه این مهارت‌ها قابل فراگیری هستند و می‌توان با صرف وقت و تلاش آنها را به خزانه مقابله‌ای خود افزود (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۰۱). پس هدف ارتقای مهارت‌های زندگی و متعاقب آن موجب افزایش کیفیت زندگی و سلامت روانی-اجتماعی است.

مهارت‌های زندگی عبارت است از آن گروه توانایی‌ها که فرد را برای مقابله مؤثر با کشمکش‌ها در موقعیت‌های مختلف زندگی یاری می‌کند. این توانایی‌ها فرد را قادر می‌سازد تا نسبت به سایر انسان‌ها، جامعه، فرهنگ و محیط خود مثبت و سازگارانه عمل کرده، سلامت جسمانی و روانی خود را تأمین کند (اسکندری، ۱۳۸۰). سازمان بهداشت جهانی بر این عقیده است که آموزش مهارت‌های زندگی فرد را قادر می‌سازد تا دانش، ارزش‌ها و نگرش‌های خود را به توانایی‌های بالفعل تبدیل کند. بدین معنا که فرد بداند چه کاری باید انجام دهد و چگونه آن را انجام دهد. مهارت‌های زندگی منجر به انگیزه در رفتار سالم می‌شود. همچنین بر احساس فرد از خود و دیگران و همچنین ادراک دیگران از وی مؤثر است. در ضمن منجر به افزایش اعتماد به نفس می‌شود بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که منجر به افزایش سلامت روان افراد می‌شود و در پیشگیری از بیماری‌های روانی و مشکلات رفتاری نقش مؤثری دارد (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۰۵). پژوهش‌های آندرسون در سال ۱۹۹۲ نشان داده که آموزش مهارت‌های زندگی قادر است مؤلفه‌های سازگاری اجتماعی و عاطفی کودکان و نوجوانان ساکن در مراکز شبانه روزی را بهبود بخشد. خانواده تشکلی طبیعی است که الگوهای گوناگون ارتباطی و عملکردی را در گذر زمان به خدمت می‌گیرد و این الگوها ساخت خانواده را شکل می‌دهند و ضمن تعیین نقش اعضای خانواده، حیطه هر یک از اعضا را مشخص و تبادل نظر میان اعضا را تسهیل می‌کنند. برای اینکه وظایف اصلی خانواده بهتر صورت گیرد خانواده باید دارای ساخت و کارکردی کارآمد و سالم باشد (مینوچین و فیشمین، ۱۳۸۴). اهمیت، توجه و حفظ چنین ساختاری با در نظر گرفتن نقش روحی، روانی، عاطفی و اجتماعی و همچنین رفتاری خانواده و الگوبرداری فرزندان در یک محیط عاطفی انکارناپذیر است (بارنز، ۲۰۰۳). نتایج تحقیقات حاکی از آن است که خانواده‌ها در طی دوران تحول فرزندانشان به عنوان سیستم‌های حمایتی عمل می‌کنند (کلی، لاری، آن؛ ۲۰۰۶؛ جانستون، ماش؛ ۲۰۰۱).

در قرن حاضر تغییرات چشمگیری درباره دیدگاه آدمی نسبت به زندگی رخ داده است. در این قرن تنها حفظ زندگی به شکل معمول مطلوب نیست، بلکه ارتقای کیفیت زندگی، تلاش اساسی جوامع تلقی می‌شود. خانواده نخستین و با دوام‌ترین عاملی است که اگر نه در تمام جوامع، حداقل در اکثر آنها به عنوان سازنده و زیربنای شخصیت و رفتارهای بعدی کودک شناخته شده و حتی به عقیده بسیاری از روان‌شناسان، باید ریشه بسیاری از اختلالات شخصیت و بیماری‌های روانی را در پرورش اولیه خانواده جستجو

- 1- Anderson
- 2- Minuchin & Fishman
- 3- Barenz
- 4- Kelly, M & Larry, B & Ann, M
- 5- Johnston, C & Mash, E, J

کرد. از میان اعضاء خانواده، از آن جا که مادر اولین کسی است که نوزاد با او رابطه برقرار می کند، لذا مهمترین نقش را در پرورش ویژگی های روانی و عاطفی کودک بر عهده دارد و کانون سلامتی یا بیماری محسوب می شود. با توجه به نتایج تحقیقات می توان گفت از جمله عواملی که در وضعیت کیفیت زندگی و عملکرد خانواده دانش آموزان می تواند موثر باشد، آموزش مهارت های زندگی است که تأثیر مستقیمی در زندگی همه اقشار جامعه بویژه دختران می تواند داشته باشد. بنابراین پژوهشگر در این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال است که: آیا آموزش مهارت های زندگی بر کیفیت زندگی و عملکرد خانواده دختران نوجوان در جامعه مورد بررسی می تواند موثر باشد یا نه؟

روش شناسی تحقیق

روش تحقیق نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون- پس آزمون با گروه کنترل و با گزینش تصادفی بود. که در آن آموزش مهارت های زندگی بعنوان متغیر مستقل و کیفیت زندگی و عملکرد خانواده دختران نوجوان به عنوان متغیر های وابسته مورد بررسی قرار گرفت. جامعه آماری پژوهش حاضر کلیه دختران نوجوان مدرسه فرزندگان شهرستان پارس آباد بودند. ونمونه پژوهش ۳۰ نفر از دختران نوجوان دبیرستانی به روش نمونه گیری تصادفی ساده انتخاب و به صورت تصادفی به دو گروه آزمایش و کنترل واگذار شد. ابزار سنجش خانواده یک پرسشنامه ۶۰ سوالی است که برای سنجیدن عملکرد خانواده بنابر الگوی مک مستر تدوین شده است. این الگو خصوصیات ساختاری، شغلی، و عملی خانواده را معین می کند و شش بعد از عملکرد خانواده را مشخص می کند. این ابعاد از این قرار است: حل مشکل، ارتباط، نقش ها، همراهی عاطفی، آمیزش عاطفی، و کنترل رفتار. لذا ابزار سنجش خانواده متناسب با این شش بعد، از شش خرده مقیاس برای سنجیدن آنها، به علاوه یک خرده مقیاس هفتم مربوط به عملکرد کلی خانواده تشکیل شده است. ابزار سنجش خانواده بر اساس پاسخ های ۵۰۳ نفر که ۲۹۴ نفر از آنها عضو ۱۱۲ خانواده بودند، ساخته شده است. این ابزار با ضرایب آلفای خرده مقیاس های خود از ۰/۷۲ تا ۰/۹۲ از همسانی درونی نسبتاً خوبی برخوردار است. هیچ گزارش خارجی از اعتبار کلی مقیاس در دست نیست، داده های اعتبار بازآزمایی هم در اختیار نیست. اگر خرده مقیاس عملکرد کلی را از تجزیه و تحلیل ها خارج کنیم شش خرده مقیاس دیگر این ابزار نسبتاً از استقلال برخوردارند. این ابزار تا حدی دارای روایی همزمان و پیش بین است. این ابزار با قدرت متمایز سازی اعضای خانواده های بالینی و خانواده های غیر بالینی، در هر هفت خرده مقیاس خود دارای روایی خوبی برای گروه های شناخته شده است (ثنایی، ۱۳۸۷).

شیوه نمره گذاری به این صورت است که به هر سوال ۱ تا ۴ نمره با استفاده از این کلید داده می شود. قویاً موافق = ۱، موافق = ۲، مخالف = ۳، قویاً مخالف = ۴. به سوالات یا عباراتی که توصیف عملکرد ناسالم اند معکوس نمره داده می شود. نمرات کمتر نشانه ی عملکرد سالم تر است. معدل پاسخ به سوال ها که هر یک بین ۱ (سالم) تا ۴ (ناسالم) می شود، برای بدست آوردن آوردن نمرات هفت مقیاس محاسبه می شود. این

ابزار کلید و برگ پاسخنامه‌ای دارد که فرایند نمره‌گذاری آن و مشخص کردن سوال‌های هر خرده‌مقیاس را نسبتاً آسان می‌کند.

ابزار مورد استفاده در این پژوهش، پرسشنامه کوتاه ارزیابی کیفیت زندگی سازمان بهداشت جهانی خواهد بود. فرم کوتاه پرسشنامه کیفیت زندگی سازمان جهانی بهداشت دارای ۲۶ سؤال است که به ارزیابی چهار بعد کیفیت زندگی افراد می‌پردازد. برای هر گویه نمره‌ای برابر ۱ تا ۵ در نظر گرفته شده است. گروه مطالعاتی سازمان جهانی بهداشت، این مقیاس را یک مقیاس بین فرهنگی می‌داند و به همین دلیل از آن در فرهنگ‌های مختلف استفاده می‌شود (سازمان جهانی بهداشت، ۲۰۰۶). در ایران نیز این مقیاس به فارسی ترجمه و روایی آن معتبر گزارش شده است.

سالار، احمدی و فقیه‌زاده (۱۳۸۲) در پژوهش خود اعتبار این پرسشنامه را در آلفای کرونباخ $0/۸۳$ و همچنین میانگین ابعاد هشتگانه کیفیت زندگی با روش آزمون مجدد ضریب همبستگی $0/۸۷$ بدست آورده‌اند.

روش اجرای پژوهش

در طرح مورد بحث، آزمودنی‌ها به طور تصادفی انتخاب و به کمک همین روش در دو گروه جایگزین شدند. قبل از اجرای متغیر مستقل (X)، آزمودنی‌های انتخاب شده در هر دو گروه به وسیله پرسشنامه کیفیت زندگی (۲۴ سؤالی) و عملکرد خانواده (۶۰ سؤالی) مورد اندازه‌گیری قرار گرفتند (پیش‌آزمون). نقش پیش‌آزمون در این طرح، اعمال کنترل واریانس (یکسانی واریانس) است و در نتیجه تعیین اینکه تغییر ایجاد شده ناشی از اجرای متغیر آزمایشی بوده است یا عوامل دیگر. سپس گروه‌های آزمایش تحت تأثیر آموزش گروهی متغیرهای مستقل (آموزش مهارت‌های زندگی) قرار گرفتند و پس از اتمام آموزش، کیفیت زندگی و عملکرد خانواده آزمودنی‌ها با استفاده از همان ابزار اندازه‌گیری شدند. در نهایت نتایج حاصل از آزمون‌ها در هر دو گروه مورد تجزیه و تحلیل آماری مناسب قرار گرفت.

جدول ۳-۱ برنامه مداخله آموزش مهارت های زندگی به تفکیک جلسه ها

جلسات	مشروح جلسات
جلسه اول	پخش فرم رضایتمندی برای دختران و همچنین درمورد نحوه مداخله و اصول و فواید مهارت های زندگی و اهداف آن بحث و تبادل نظر شد. در طول این جلسه پرسشنامه های کیفیت زندگی و عملکرد خانواده بین دختران پخش شد تا به سوالات آن پاسخ دهند و بدین صورت پیش ازمون از آنها به عمل آمد.
جلسه دوم	در جلسه دوم آزمودنی ها با همان دختران به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند و آموزش مهارت های زندگی به گروه آزمایش آغاز شد. بحث درمورد خود آگاهی و اجزای آن شروع شد و همچنین بحث درمورد مهارت های روابط بین فردی و راه های برقراری ارتباط موثر نیز انجام شد.
جلسه سوم	مرور مباحث و مطالب جلسه قبل و بحث در مورد توانایی مقابله با هیجانات منفی و مثبت از جمله خشم و راه های کنترل آن و تاثیر عواقب آن بر زندگی خانوادگی نیز مورد بحث و بررسی شد.
جلسه چهارم	آشنایی با مهارت های حل مسئله و مراحل آن و اینکه برخی مسائل در فرایند حل مسئله از نظر کمی و کیفی قابل ارزیابی هستند و اعضا تاچه حد به هدف های پیش بینی شده دست یافته اند هم به گفتگو پرداخته شد.
جلسه پنجم	بحث در مورد تفکر خلاق و شناخت توانایی های خود و تبدیل احساسات منفی به مثبت و اینکه تفکر خلاق یک فرصت برای کشف راه های نو و بدیع که تاکنون کسی به آنها توجه نکرده است و همچنین ذکر موانع ذهنی تفکر خلاق و ویژگی های افراد خلاق مورد بحث قرار گرفت.
جلسه ششم	بحث در مورد تفکر انتقادی تعیین اهداف جلسه آشنایی با روش های تفکر نقادانه، آشنایی با مراحل مختلف آن و کاربرد آن در زندگی خانوادگی از برنامه های اجرایی این جلسه بود.
جلسه هفتم	در مورد توانایی تصمیم گیری و آگاهی از اهداف واقع بینانه خود، انتخاب بهترین راه حل از بین راه حل های مختلف پذیرش پیامدهای آن و تصمیم گیری در زمان مناسب از اهداف و فعالیت های این جلسه بود.
جلسه هشتم	بحث در مورد توانایی همدلی کردن با دیگران و درک و احترام به آنها زمانی که انسان های دیگر متفاوت از آنها هستند و ایجاد رفتارهای پذیرنده و حمایت کننده با ایجاد روابط اجتماعی بهتر تا به هم نزدیکتر شویم.
جلسه نهم	در مورد توانایی مقابله با فشارهای روانی و استرس و اثرات آن بر بدن و شناسایی مهارت های مقابله ای مسئله مدار (حل کردن مسئله مورد نظر) و هیجان مدار (جهت کنترل هیجان ها) و انواع ناراحتی هایی که ریشه روحی روانی دارند بحث شد.
جلسه دهم	در این جلسه یک جمع بندی کلی از برنامه آموزشی به عمل آمد و پس از آن دوباره پرسشنامه های عملکرد خانواده و کیفیت زندگی بین دو گروه پخش شد بدین صورت پس ازمون هم از آنها گرفته شد تا مورد تجزیه و تحلیل آماری مناسب قرار گیرد.

پس از جمع آوری پرسشنامه‌های تکمیل شده بوسیله روش‌های آمار توصیفی اطلاعات میانگین، انحراف معیار، حداقل و حداکثر، فراوانی و نمودار و روش‌های استنباطی از آزمون تحلیل کوواریانس برای آزمون فرضیه‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS بدست آمد.

یافته‌ها

شاخص‌های آمار توصیفی گروه‌های آزمایش و کنترل در متغیرهای پژوهش

گروه‌ها	آزمون‌ها	تعداد	دامنه	کمترین	بیشترین	میانگین	انحراف استاندارد	واریانس
آزمایش	پیش آزمون کیفیت زندگی	۱۵	۴۸	۵۲	۱۰۰	۷۶/۷۳	۱۲/۲۷	۱۵۰/۷۸
	پس آزمون کیفیت زندگی	۱۵	۴۳	۶۸	۱۱۱	۹۰/۹۳	۱۰/۴۰	۱۰۸/۲۱
	پیش آزمون عملکرد خانواده	۱۵	۱۶	۸۲	۹۸	۸۹/۸۶	۵/۱۸	۲۶/۸۳
	پس آزمون عملکرد خانواده	۱۵	۲۳	۸۸	۱۱۱	۹۹/۷۳	۵/۹۳	۳۵/۲۰
کنترل	پیش آزمون کیفیت زندگی	۱۵	۳۹	۶۳	۱۰۲	۷۷/۳۳	۱۱/۹۶	۱۴۳/۲۳
	پس آزمون کیفیت زندگی	۱۵	۳۳	۶۲	۹۵	۷۴/۸۰	۱۱/۱۴	۱۲۴/۳۱
	پیش آزمون عملکرد خانواده	۱۵	۱۸	۸۱	۹۹	۹۱/۰۶	۵/۸۴	۳۴/۲۱
	پس آزمون عملکرد خانواده	۱۵	۲۱	۷۹	۱۰۰	۹۱/۴۰	۷/۶۷	۵۸/۹۷

طبق جدول فوق آمار توصیفی مؤلفه‌های نمره حداقل، نمره حداکثر، دامنه، میانگین، انحراف استاندارد، واریانس در پیش آزمون و پس آزمون گروه آزمایش و کنترل نشان داده شده است. جهت اطمینان از برقراری مفروضه‌های آزمون تحلیل کوواریانس، از آزمون کالموگروف اسمیروف برای برقراری مفروضه یکسانی واریانس‌ها بر روی نمرات گروه آزمایش و کنترل استفاده شده است.

جدول (۴-۱): نتایج آزمون یکسانی واریانس ها در نمرات پیش آزمون و پس آزمون

پس آزمون عملکرد خانواده	پیش آزمون عملکرد خانواده	پس آزمون کیفیت زندگی	پیش آزمون کیفیت زندگی	
۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	تعداد
۹۵/۵۶	۹۰/۴۶	۸۲/۸۶	۷۷/۰۳	میانگین
۷/۹۶	۵/۴۶	۱۳/۴۰	۱۱/۹۱	انحراف استاندارد
۰/۰۷۶	۰/۱۰۸	۰/۱۵۰	۰/۱۳۰	مثبت
-۰/۱۷۲	-۰/۱۱۲	-۰/۱۳۷	-۰/۰۹۲	منفی
۰/۹۴۰	۰/۶۱۳	۰/۸۲۰	۰/۷۱۴	کالموگروف اسمیروف
۰/۳۴۰	۰/۸۴۷	۰/۵۱۳	۰/۶۸۹	سطح معنی داری

طبق نتایج جدول بالا هیچکدام از نمرات پیش آزمون و پس آزمون در سطح ($P < 0.05$) معنی دار نبوده و این بدین معنی است که شرط یکسانی واریانس ها رعایت شده است و می توان آزمون های پارامتریک در مورد این نمرات به کار برد.

نتیجه بررسی تحلیل کوواریانس تاثیر آموزش مهارت های
زندگی بر افزایش کیفیت زندگی دختران نوجوان

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	نسبت F	معناداری	مجذوراتا
پیش آزمون	۲۲۱۹/۰۴	۱	۲۲۱۹/۰۴	۶۱/۶۹	۰/۰۰۱	۰/۷۰۴
گروه	۳۲۲/۳۵	۱	۳۲۲/۳۵	۸/۹۶	۰/۰۰۶	۰/۲۵۶
گروه × پیش آزمون	۱۲۶/۸۴	۱	۱۲۶/۸۴	۳/۵۲	۰/۰۷۲	۰/۱۹
خطا	۹۳۵/۱۳	۲۶	۳۵/۹۶			
کل	۲۱۱۲/۱۴	۳۰				

نتایج جدول نشان می دهد F بدست آمده برای اثر مداخله برابر با (۸/۹۶) می باشد که از لحاظ آماری در سطح (۰/۰۱) معنی دار است بنابراین می توان نتیجه گرفت که میانگین دو گروه در پس آزمون پس از تعدیل نمره های پیش آزمون بایکدیگر تفاوت دارد. و با توجه به اینکه مفروضه همگنی شیب رگرسیون برقرار می باشد. بنابراین می توان گفت آموزش مهارت های زندگی موجب افزایش کیفیت زندگی در دختران نوجوان دبیرستانی شده است. با توجه به اینکه میانگین نمره پس آزمون کیفیت زندگی در گروه آزمایش نسبت به کنترل کاهش داشته و از نظر آماری نیز تفاوت معنی دار نشان می دهد، بنابراین فرضیه فوق تأیید می شود. به بیان دیگر آموزش مهارت های زندگی موجب افزایش کیفیت زندگی و بهبود عملکرد خانواده دختران دبیرستانی می شود.

بحث و نتیجه گیری

باتوجه به بررسی های بعمل آمده می توان گفت که نتایج این پژوهش با نتایج پژوهش های ذیل مون، کیم و کیم (۲۰۱۳)؛ چینگ لی (۲۰۰۹)؛ الکساندر ابندر (۲۰۰۶)؛ سیلوانا (۲۰۰۷)؛ پوپنهاگان و کوآلی (۲۰۰۷)؛ ترنر، مکدونالد و سامرست (۲۰۰۸)؛ میشل (۲۰۰۵)؛ سید، وارنی، گیدوانی، گیلهارد و اسلای من (۲۰۱۰)؛ محمد خانی، دلاور، محمدی (۱۳۸۰)؛ ظهرایی اصل (۱۳۸۵) همسو بوده و همچنین با پژوهش های آقاخانی (۱۳۸۱) با عنوان «بررسی تاثیر آموزش مهارت های زندگی بر سلامت روان و منع کنترل نوجوانان» انجام گردیده همسو می باشد با توجه به همسویی تحقیقات با پژوهش حاضر محقق نتیجه می گیرد که آموزش مهارت های زندگی تغییرات و رویه های مناسب رفتاری و روانشناختی را در دانش آموزان دختر در مواجهه با موضوعات روزمره و خاص زندگی شخصی و خانوادگی ایجاد می نماید که بستری مناسب را برای رضایت از زندگی و نیز سلامت روان و همچنین برای افزایش کیفیت زندگی و بهبود عملکرد آنان در خانواده هایشان دارد.

در تبیین یافته فوق می توان اظهار داشت که به نظر می رسد اجرای برنامه آموزشی مهارت های زندگی با ایجاد تغییراتی در خود آگاهی، درک و فهم احساسات و افکار، سبک های ارتباطی، گرایش های رفتاری، احساس خود کارآمدی و کفایت فردی در افراد منجر به تغییر رفتار و در نهایت افزایش کیفیت زندگی آنان شده است (امیری برمکوهی، ۱۳۸۸).

کیفیت زندگی به عواملی مانند اهداف و مقاصد شخصی و خانوادگی، توانایی عملکرد، حمایت اجتماعی، مهارت های ارتباطی، فعالیت های روزمره زندگی، شناخت، مهارت حل مسئله و توانایی تصمیم گیری، درد و آسایش، منابع اقتصادی، نیازهای اولیه ی انسانی، غذا، سرپناه و امنیت مرتبط می باشد. کیفیت زندگی مفهومی چند بعدی، دربرگیرنده سلامت کلی فرد شامل وضعیت روحی، روانی، اجتماعی و جسمانی وی است. (باتلروکیاروکی، ۲۰۰۷).

طبیعی است که عدم موفقیت کودکان درانجام نقش دانش آموز، هم از سوی مدرسه و هم از طرف خانواده به عنوان مسأله ای بسیار جدی تلقی می شود. این دلواپسی شدید درباره ی عدم موفقیت درسی باعث شده است که مشکلات آموزش و یادگیری به صورت رایج ترین مسأله تجلی نماید (کرمی، ۱۳۸۳).

عملکرد خانواده جنبه مهم محیط خانواده است که سلامت جسمانی، اجتماعی، و هیجانی کودکان را تحت تأثیر قرار می دهد. در واقع آنچه در درون خانواده اتفاق می افتد و چگونگی عملکرد آن می تواند یک عامل کلیدی در ایجاد انعطاف پذیری و کاهش خطرات فعلی و آینده مرتبط با رویدادهای ناگوار و شرایط نامناسب باشد. محیط های برانگیزنده و پرورش دهنده کودکان را قادر می سازد تا یاد بگیرند و پیشرفت

کنند. برعکس، محیط های خانوادگی بدکار می تواند برای بسیاری از جنبه های رشد کودکان و انتقال مثبت آنان به بزرگسالی بسیار مضر باشد (سیلورن و همکاران، ۲۰۰۶).

پژوهشگران معتقدند که بهترین ملاک و معیاری که بر اساس آن می توان کیفیت اخلاقی، اجتماعی و روانی افراد را مورد ارزیابی و دقت قرار داد همان شبکه ارتباطی اعضای خانواده و مجموعه قوانین حاکم بر محیط و جو خانواده است (ملاشرفی، ۱۳۸۴). یکی از جنبه های کارآیی خانواده در عملکرد تحصیلی فرزندان پدیدار می شود. موفقیت یا شکست در اعمال تحصیلی می تواند ناشی از کارکردهای سالم یا ناسالم خانواده باشد (تمنایی، ۱۳۸۶).

فهرست منابع و مآخذ

- آقاجانی، مریم (۱۳۸۱). بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر سلامت روان و منبع کنترل نوجوانان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.
- اسکندری، حسن (۱۳۸۰). مهارت‌های زندگی. تهران انتشارات سپند هنر.
- امیری برمکوهی، علی. (۱۳۸۸). آموزش مهارت‌های زندگی بر کاهش افسردگی. فصلنامه روانشناسی تحولی: روانشناسان ایرانی ۵، ۲۰، ۲۰۷-۳۰۶.
- پروانه (۱۳۸۷). تهران واحد بهداشت و روان و پیشگیری از سوء مصرف مواد سازمان بهداشت جهانی.
- جعفرنژاد، پروین (۱۳۸۳). بررسی رابطه میان پنج عامل بزرگ شخصیت، سبک‌های مقابله‌ای و سلامت روانی در دانشجویان کارشناسی. مجله روانشناسی و علوم تربیتی. ۳۵ (۱)، ۵۱-۷۴.
- ثنایی، باقر. (۱۳۸۷). مقیاس‌های سنجش خانواده و ازدواج، تهران: انتشارات بعثت.
- سازمان بهداشت جهانی، برنامه آموزش مهارت‌های زندگی، ترجمه نوری قاسم آبادی ربابه، محمد خانی، سالار، علی‌رضا؛ احمدی، فضل‌الله؛ فقیه زاده، سقراط (۱۳۸۲). تأثیر الگوی مشاوره مراقبت پیگیر بر کیفیت زندگی سالمندان شهر زاهدان. فصلنامه طب شرق. (۴)، (۵). ۲۶۸-۲۶۱.
- ظهراپی اصل، مریم. (۱۳۸۵). تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر میزان تعارض دانش‌آموزان پسر با والدینشان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات اهواز.
- کریمی، جهانگیر. (۱۳۹۱). رابطه مهارت‌های زندگی و تعارضات زناشویی با بهداشت روانی در زوجین. فصلنامه مشاوره و روان‌درمانی خانواده. ۴، ۴۶۱.
- محمدخانی، پروانه؛ دلاور، علی؛ محمدی، محمدرضا. (۱۳۸۰). کیفیت زندگی والدین کودکان آزار دیده. فصلنامه اندیشه و رفتار. ۶، ۲ و ۳، ۴۸-۳۷.
- مینوچین، س. خانواده و خانواده درمانی، ترجمه باقر ثنایی ذاکر (۱۳۷۵)، تاریخ انتشار به زبان اصلی ۱۹۷۴، تهران: انتشارات امیرکبیر.

___ Butler, J. & Ciarrochi, J. (2007). Psychological acceptance and quality of life in the elderly. *Quality of life research*, 16:607-615.

___ Hanetrad BR. (2002). Quality of life and Insulin dependent diabetes mellitus. Department of public Health and primary Health care. Divison for nursing science university of Bergen. pp:36.

___ Popenhagen, M. P. , & Qualley, R. M. (2007). Adolescent suicide: Detection, intervention and pre-vention. *Journal of Professional School Counseling*, 4 (1), 6-30.

___ Seid, M. , Varni, J. W. , Gidwani, P. , Gelhard, L. R. , & Slymen, D. J. (2010). Problem-solving skills training for vulnerable families of children with persistent asthma: Report of a randomized trial on health-related

quality of life outcomes. Journal of Pediatric Psychology, 35 (10), 1133-1147.

___ Turner, N. E. , Macdonald, J. , & Somerset, M. (2008). Life skills, mathematical reasoning and critical thin-king: A curriculum for the prevention of problem gam-bling. Journal of Gambling Studies, 24(3), 367-380.

___ Berns RM. Child Family, School, Community: Socialization and Support. New York: Wadsworth Publishing Company; 2006.

اعتبار محتوایی ابزار سنجش با توجه به CVR بدست آمده برای شبکه‌های اجتماعی 80٪ و برای اعضای خانواده 79٪ است که نشان از همبستگی گویه‌های مقیاس است. اعتبار محتوای دیگرطبق آلفای کرونباخ انجام شده است که به ترتیب شبکه‌های اجتماعی 89٪ و روابط خانواده‌ها 78٪ را به خود اختصاص داده که هر دو در حد بالایی است. جامعه آماری خانواده‌های شهرستان بندرعباس دارای ۲ ناحیه است که بر اساس روش تصادفی ساده در نمونه آماری ناحیه ۱ انتخاب گردید. حجم نمونه آماری بر اساس فرمول کوکران ۳۸۴ نفر می‌باشد که در این میان ۱۹۲ نفر به والدین و ۱۹۲ نفر به فرزندان اختصاص یافته است. با مطالعات انجام شده در این پژوهش به این نتیجه می‌رسیم که بین نحوه استفاده از شبکه‌های اجتماعی و روابط اعضای خانواده‌ها ارتباط وجود ندارد. بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و کیفیت روابط اعضای خانواده‌ها ارتباط وجود دارد. بین محتوای شبکه‌های اجتماعی و روابط درون‌گروهی اعضای خانواده‌ها ارتباط وجود دارد. بین محتوای شبکه‌های اجتماعی و روابط برون‌گروهی اعضای خانواده‌ها ارتباط وجود دارد. بین انگیزه استفاده از شبکه‌های اجتماعی و روابط اعضای خانواده‌ها ارتباط وجود دارد. جزئیات بیشتر در این مقاله اشاره شده است.

واژه‌های کلیدی: شبکه‌های اجتماعی، فضای مجازی، روابط خانواده.

مقدمه

اخیرا مطالعات متعددی در زمینه‌های شبکه اجتماعی در روابط اعضای خانواده در جوامع مختلف صورت گرفته است. خانواده، ارزش بقایی بسیار مهمی برای فرد و نوع انسان دارد. همچنین خانواده، عنصری اساسی در جامعه است که کارکردهای مختلفی دارد. یکی از مهمترین کارکردهای خانواده، تربیت دینی فرزندان است. (قمرانی و طباطبایی، ۱۳۸۵) خانواده به عنوان بنیادترین نهاد اجتماع از کارکردها و نقش‌های خاصی برخوردار است که به طور مستقیم و یا غیرمستقیم به پویایی و بالندگی جامعه می‌انجامد. از این رو حفظ این کارکردها و نقشه‌های خانواده از آسیب‌های تهدیدکننده، به دلیل مخاطرات عظیمی که برای جامعه در پی دارد، از امور ضروری و مهم قلمداد می‌شود (گیدنز، آنتونی، ۱۳۸۶).

به طور کلی، اجتماع طبیعی و اخلاقی ضمانت اجرای درونی نظم اجتماعی است و در واقع، انسجام کل جامعه و تحقق اجتماع جامعه‌ای تابع نفوذ اجتماع طبیعی در انواع تعاملات اجتماعی است. خانواده، نخستین نهاد اجتماعی است که در زندگی جمعی انسان شکل گرفته و مهمترین نقش را در توسعه و رشد مراحل حیات بشر در امتداد تاریخ انسان از خود نشان داده است و از ابتدا تاهنوز و تا فرجام زندگی، نسبت به دیگر نهادهای اجتماعی ارزش و اهمیت خاصی دارد (شریفی و کاکاوند، ۱۳۸۸).

بیان مساله

خانواده سلول سازنده زندگی انسان، خشت بنای جامعه، کانون اصلی حفظ سنت‌ها، هنجارها ارزش‌های اجتماعی است. و شالوده استوار پیوند های اجتماعی و روابط خویشاوندی و کانونی برای بروز و ظهور عواطف انسانی و پرورش اجتماعی است که با ورود شبکه‌های اجتماعی روابط اعضای خانواده‌ها را تحت تاثیر خود قرار داده است. وماهیت خانواده‌ها را از نظر چارچوب پرورشی، عاطفی و روابط درون گروهی

و برون‌گروهی با تمام مولفه‌های آن تحت تاثیر خود قرار داده و تغییر پیدا کرده است. (شکر بیگی، عالیه، ۱۳۹۱) خانواده نخستین و بنیادی‌ترین پایه‌گذار شخصیت، ارزش‌ها و معیارهای فکری افراد است که سرنوشت، سبک و شیوه زندگی آینده‌ی آنها به حساب می‌آید و اخلاق، صمیمیت، سلامت روانی هر شخصی تا حدود زیادی وابسته به آن است. سنگ بنای ساختن یک جامعه‌ی سالم، پویا و اخلاق در تربیت افرادی سالم و کارآمد است. (بهزادی، موسوی، ۱۳۹۶) با وجود پراکندگی در تعاریف و تفاوت در معنا و مفهوم خانواده، ظاهراً در یک قول کمتر اختلاف وجود دارد و آن اینکه اخلاق اجتماعی، هنجارها و رفتارهای اجتماعی که بر ساخته می‌شوند، دارای پیوندی متقابل با خانواده و تربیت خانوادگی هستند. خانواده اصول اخلاقی را به عرصه‌های دیگر انتقال می‌دهد و به آن اجتماعات جهت‌گیری اخلاقی می‌دهد. همچنین خانواده به عنوان یک اجتماع اخلاقی منشأ ارزش‌های اجتماعی است.

نظام خانواده، یک نهاد اساسی و محوری در جامعه است و به عنوان هسته‌ی اولیه برای سایر نهادهای اجتماعی به شمار می‌رود. این نظام کوچکترین واحد اجتماعی است که اساس و زیرساخت واحدهای بزرگ اجتماعی بشری به شمار می‌رود. افرادی که در این واحد کوچک اجتماعی رشد می‌یابند و تربیت می‌شوند به میزان رشد و شکوفایی‌شان در واحدهای اجتماعی بزرگ انسانی سهم دارند. افرادی که روزی به عنوان فرمانروای مقتدر و سیاست‌مدار سترگ و مدیر نیرومند، و مبتکر توانا در جامعه ظهور می‌کنند و مسئولیت‌های سنگین و خطیری را به عهده می‌گیرند، نظام خانواده و کانون گرم پدر و مادر، تربیت‌گاه نخستین آنها است. (پرتوی، امیری، ۱۳۹۶) خانواده شالوده استوار پیوند اجتماعی، روابط خویشاوندی و کانونی در جهت بروز و ظهور عواطف انسانی و مکانی برای پرورش اجتماعی است. که به عنوان نخستین نهاد زندگی اجتماعی نقش بسزایی در رشد اجتماعی و روانی فرزند دارد. (کفاشی، مجید ۱۳۸۸)

خانواده واحدی است که بر اساس ازدواج پدید می‌آید و از آغاز پیدایی خود، همچون حریمی امن، زندگی انسان را در بر گرفته و موج تازه‌ای در درون شبکه‌ی خویشاوندی ایجاد می‌کند که شمار زیادتری از خویشاوندان را نیز به هم پیوند می‌دهد. انسان در خانواده، فرایند جامعه‌پذیری را می‌آموزد که مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها است و بالاخره نقش‌هایی را در روابطش با دیگران یاد می‌گیرد. (شکر بیگی، عالیه ۱۳۹۱)

تعاریف بالا نشان‌دهنده اهمیت فوق‌العاده این بنیان کوچک اجتماعی و تاثیر آن در تمامی شئون زندگی افراد به ویژه فرزندان است. امروزه شیوه‌های ضربه زدن به به فرهنگ و هویت ملی یک کشور تغییر یافته و دشمنان سعی می‌کنند از طریق جنگ نرم افرادی به فروپاشی بنیان خانواده و آرا و عقاید جوانان آن مرز و بوم نایل آیند. بررسی شبکه‌های اجتماعی در ایران نشان داده هر کدام از این شبکه‌ها یک عمر مفید در کشور داشته‌اند و بعد از گذر از آن کاربران تشخیص داده‌اند از آن به جای دیگری کوچ کنند و خانه دیگری برای فعالیت‌های مجازیشان بنا کنند. شبکه‌هایی که در حوادث و اتفاقات سیاسی کشور موثر بودند. مفهوم شبکه‌های اجتماعی در سال ۲۰۰۴ میلادی با حضور اولین شبکه اجتماعی به نام اورکات که

تحت مالکیت شرکت گوگل در میان کاربران ایرانی وارد شد و به سرعت مورد توجه قرار گرفت. اما اورکات در سال ۲۰۰۵ یک رقیب بسیار جدی به نام «یاهو ۳۶۰» پیدا کرد که گوی رقابت را از او دزدید که متعلق به شرکت یاهو بود این شبکه اجتماعی در سال ۲۰۰۵ راه اندازی شد و حسابی میان جوانان محبوب شد اما با پیدا شدن سروکله فیسبوک روز به روز کم رنگ و در نهایت منسوخ شد. فیسبوک محبوب ترین و قدرتمندترین شبکه اجتماعی شد مارکز زاکربرگ خالق فیسبوک ابتدا این شبکه را در ابتدای سال ۲۰۰۴ در دانشگاه هاروارد به وجود آورد تا دانشجویان در آن نام نویسی کنند. کم کم فیسبوک پارا فراتر گذاشت و از دانشگاه های دیگر نیز سردرآورد تا اینکه جهانی شد این شبکه اجتماعی نیز در سال ۱۳۸۸ در ایران فیلتر شد با اینکه این شبکه اجتماعی هنوز در جهان فعال و پویاست. اما در دو سال اخیر افت چشمگیری در ایران داشته است. این افت با اوج گرفتن اینستاگرام نیز همراه شد و باعث کوچ کاربران از فیسبوک به اینستاگرام شد. بعد از ورود اسمارت فون و جا افتادن سیستم عامل های آندرویدی و لوس در تلفن های همراه شبکه اجتماعی اینستاگرام وارد تلفن های همراه شد. نخستین نسخه این شبکه اجتماعی محبوب در اکتبر ۲۰۱۰ مصادف با مهر ۸۹ ارائه شد. اینستاگرام همچنان میان ایرانی ها محبوب است و هر روزه افراد بیشتری در این شبکه حساب کاربری باز می کنند. وایر در دسامبر ۲۰۱۰ عرضه شد و بعد از ویجت سر از تلفن های همراه هوشمند درآورد. وایر به خاطر داشتن فضای زیبا و آسان برای پیام رسانی به سرعت محبوب شد. وایر یک رقیب جدی به نام واتس آپ داشت که رقابت بین این دو را حسابی داغ کرد. اما در نهایت واتس آپ به صورت جهانی محبوب تر شد تا این نرم افزار در سایه قرار گیرد. عد از کوچ کردن کاربران ایرانی وایر این نرم افزار بی سروصدا فیلتر شد. همزمان و حتی بعد از وایر پیام رسان واتسآپ به شدت میان ایرانیان محبوب شد. این نرم افزار که در سال ۲۰۱۴ در همه جای جهان فراگیر شد. و میان ایرانیان رواج پیدا کرد. اما در نهایت ایرانیان ترجیح دادند از واتسآپ هم کوچ کنند و خانه بهتری برای گفتگوهایشان پیدا کنند و به اپلیکیشن عجیب و غریبی به نام تلگرام کوچ کردند. و آخر سال ۹۳ پیام رسان تلگرام شکل گرفت نرم افزاری که حتی دنیای خبر و رسانه را نیز تحت تاثیر خود قرار داد. پیام رسان های داخلی و خارجی زیادی نام شان بر سر زبانها افتاد. اما در حال حاضر هیچکدام نتوانستند جای خالی غولی چون تلگرام را برای اعضایشان بگیرند. به همین دلیل هنوز اما و اگرها بر سر فیلتر موقتی و یا دائمی تلگرام وجود دارد. همچنین اولین شبکه اجتماعی مجازی ایرانی کلوپ است این شبکه به دلیل دارا بودن بسیاری از ویژگیها و استانداردهای شبکه های اجتماعی جهانی همواره مورد اقبال کاربران ایرانی بوده و در سال های اخیر نیز از جمله پایگاه های اینترنتی برتر داخلی بوده است. (به نقل از سانجای و همکاران ۲۰۱۳ و به نقل از پورخاتون ۱۳۹۱ و به نقل از همتی، عطیه ۱۳۹۶)

فضای مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی هستند که با اینکه عمر خیلی زیادی ندارند، توانسته اند به خوبی در زندگی مردم جا باز کنند. مردم بسیاری در سنین مختلف و از گروه های اجتماعی متفاوت در فضای مجازی کنار هم آمده اند و از فاصله های بسیار دور در دنیای واقعی، از این طریق با هم

ارتباط برقرار می‌کنند. امروزه روش‌های ارتباطی با دیگران از طریق اینترنت افزایش یافته است. پست الکترونیک، پیام‌های کوتاه، چت روم‌ها، وب‌پایگاه‌ها و بازی‌ها، روش‌هایی برای گسترش و حفظ روابط اجتماعی شده‌اند. روزانه نزدیک به چهارصد میلیون نفر در سراسر دنیا از اینترنت استفاده می‌کنند و یکی از کاربردهای اصلی اینترنت، برقراری ارتباط اجتماعی با دیگران است. شاید عیب اصلی ارتباط‌های اینترنتی آن است که ارتباط در فضای مجازی، اساساً بر متن استوار است و بنابراین، از نشانه‌های بصری و شنیداری در تعامل‌های رو در رو بی‌بهره است. شبکه‌های اجتماعی نقش پررنگی در دنیای امروز دارند و نمی‌توان آن‌را نادیده گرفت. این سایت‌ها بر ابعاد مختلف زندگی فردی اجتماعی افراد و در سطوح کشورها و حتی بین‌المللی تاثیر گذارند و به همین دلیل در حال گسترش هستند و در آینده نقش به مراتب بیشتر و مهمتری را در زندگی بازی می‌کنند. (اسلامی، ۱۳۹۱) پدیده شبکه‌های اجتماعی یک شمشیر دو لبه است، یعنی هم فرصت است و هم تهدید و هم سازنده است و هم تخریب‌کننده، هم توسعه‌دهنده ذهن است و هم اسیرکننده آن. همچنین پیشرفت‌های جدید در حوزه فناوری مفاهیم جدیدی چون: دهکده جهانی، جامعه اطلاعاتی، جامعه مجازی و فرهنگ مجازی را پدید آورده است که پیامدهای عملی کردن این مفاهیم تاثیرات خوب و بد بسیاری را بر فرهنگ‌های مختلف دارد و آنها را پیش از گذشته در معرض تبادل، در هم آمیختگی و رویارویی با یکدیگر قرار می‌دهد. (به نقل از رضایی، ۱۳۹۲)

تلفن همراه سال ۱۳۷۲ و با ۲۰ سال تاخیر وارد ایران شد. تا سال ۱۹۹۱ تنها استفاده از تلفن همراه مکالمه صوتی بود و بس. تنها یک سال بعد در سال ۱۹۹۲ اولین پیامک فرستاده شد، که به تاریخ شمسی می‌شود سال ۱۳۷۳ و البته این در حالی است که اولین پیامک در ایران با هشت سال تاخیر یعنی سال ۱۳۸۱ ارسال شد. در سال‌های نخستین ورود تلفن همراه در به ایران، ابزار خاصی برای مدیران ارشد بنگاه‌های کسب و کار یا فناوری گران قیمت و خاص در طبقات بالا جامعه بود، اما اکنون تلفن همراه روز به روز رایج تر و همگانی تر می‌شود و هرچه بیشتر در میان گروه‌های مختلف اجتماعی نفوذ کرده و جزئی از زندگی روزمره افراد تبدیل می‌شود. با نگاهی به تغییر آگهی‌های تبلیغاتی این وسیله، می‌بینیم که اگر چه در ابتدا این وسیله اغلب در دست مرد میانسالی که به ظاهر شغل موفقی داشت، تصور می‌شد. اما امروز زنان یا جوانان در حال استفاده از آن، به تصویری معمولی تبدیل شده است. محتوای متون تبلیغاتی نیز بر این نکته تأیید دارد که تلفن همراه تنها ابزاری برای تماس‌های کاری یا فنوری نیست، بلکه بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی آن تأیید دارد.

نظام خانواده در چند دهه اخیر تغییرات عمده‌ای داشته است. در گذشته، هر فرد مسولیت داشت که برای تولید یا تامین نیازهای روزانه خانواده شانه به شانه بقیه اعضا کار کند. همچنین آنها مسول حفظ نظم، دفاع، آموزش و پرورش و توسعه اجتماعی اعضای جوانتر خانواده بودند. صنعتی شدن یک تغییر عمده بوجود آورده است؛ خانواده سنتی بزرگ به واحدهای کوچک تقسیم شده و خانواده از ویژگی‌های قدیمی خود فاصله گرفته است. پدر به میزان زیادی قدرت خود را از دست داده، کودکان آزادی بیشتری

کسب کرده اند و نقش مادر نیز تغییر کرده است. اینترنت، پخش ماهواره ای، بازی های رایانه ای و مانند آن، موجب جدایی اعضا و تضعیف روابط خانوادگی شده است. همچنین در دنیای ماشینی و شهری امروز که والدین فرصت چندانی برای صرف وقت با فرزندانشان ندارند و از طرف دیگر تک فرزندی بودن خانواده ها، والدین ساده ترین راه را برای سرگرم نمودن فرزندانشان انتخاب می نمایند. بدین صورت که ابزارهایی همچون: تلفن همراه، لپ تاب و... را در اختیار فرزندانشان قرار می دهند تا او در اتاق خود به کار با آنها مشغول شود، حال آنکه فرزند تنها از نظر فیزیکی در محیط امن خانه به سر می برد ولی در عمل از طریق این وسایل به ویژه موبایل به دنیایی به مراتب بزرگتر از محیط پیرامونش قدم می نهد و با چیزهایی مواجه می شود که بسیاری از پدران و مادران از وجود آنها آگاه نیستند و از طرفی فرهنگ فراغت جوانان در ایران به سرعت تحت تاثیر فرهنگ رسانه دیجیتال قرار گرفته است. تلفن همراه به شکلی جدیدی از رسانه های ارتباطی، مرزهای جدیدی را در شکلدهی به ارزش ها و هویت جوانان ایجاد کرده و علاوه بر تسهیل و تسریع برقراری ارتباط، الگوهای ارتباطی جوانان را نیز دستخوش تغییرهایی ساخته است. (ذکایی و ولی زاده، ۱۳۸۸).

باتوجه به تاثیری که شبکه های اجتماعی مخصوصا شبکه های موجود در موبایل در روابط درون گروهی اعضای خانواده، همینطور در روابط برون گروهی آن ها توانسته سرمایه اجتماعی خانواده ها را تحت تاثیر خود قرار دهد و با توجه به ریشه های سنتی، مذهبی و دینی که در خانواده های ایرانی وجود دارد در واقع یک نوع تعارض و مشکلاتی را شاهد خواهیم بود از طرفی نوع اثری که شبکه های اجتماعی بر روی خانواده ها دارد از لحاظ سن، جنس، موقعیت شغلی و میزان تحصیل بسیار متفاوت بوده که باید مورد بررسی لازم قرار بگیرند. مطالب بیان شده در پایان بیان مسئله این پژوهش باید خاطر نشان می کند که در این تحقیق به دنبال پاسخ این پرسش هستیم که آیا بین نقش شبکه های اجتماعی و روابط اعضای خانواده های شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد؟

پیشینه تحقیق پیشینه داخلی:

(یاسمی نژاد، آزادی و امویی، ۱۳۹۰) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافتند که فضای مجازی می تواند امنیت اجتماعی را مورد تهدید قرار دهد، زیرا اینترنت با وجود این که می تواند به عنوان ابزاری قدرتمند در عرصه اطلاع رسانی به کار گرفته شود تا آن جا که گاهی از آن به عنوان انفجار اطلاعات هم نام برده می شود، ولی این فناوری مدرن با تمام فوایدی که دارد، تهدیدها و خطرهایی نیز برای جامعه و بشر داشته است. به طوری که امروزه، بخش عمده ای از جرایم مربوط به حوزه کامپیوتر، اینترنت و فضای مجازی است که امنیت اجتماعی را هدف قرار داده اند. (یاسمی نژاد، آزادی و امویی ۱۳۹۰) احمدزاده کرمانی و قاسمی (۱۳۹۲) در مطالعه شان با عنوان "بررسی نقش اینترنت بر ارزش های خانواده" پس از بررسی ابعاد ارزش سنتی و عقلایی و نیز عوامل موثر بر ارزش های جوانان، با استفاده از نظریات حوزه ارتباطات و

نظریات حوزه ارزش به بررسی نقش اینترنت بر ارزش‌های خانواده از زوایای مختلف پرداختند. یافته‌های آنها حاکی از آن است که استفاده از اینترنت دارای اثرات مثبت و فزاینده‌ای با گرایش بر ارزش‌های عقلایی و اثرکاهنده بر ارزش‌های سنتی دارد. (احمدزاده کرمانی و قاسمی، ۱۳۹۲)

یافته‌های نیازی و کارکنان نصرآبادی (۱۳۹۲)، در پژوهشی تحت عنوان زندگی دوم و خانواده) حاکی از آن است که بین میزان اعتیاد به اینترنت و روابط خانوادگی کاربران همبستگی معکوسی وجود دارد و استفاده‌ی اعتیادگونه از اینترنت باعث افزایش انزوای افراد از خانواده‌ها می‌شود. (نیازی و کارکنان نصر آبادی ۱۳۹۲).

یافته‌های عدلی پور و دیگران (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان "شبکه‌ی اجتماعی فیس بوک و روابط خانوادگی کاربران جوان ایرانی" حاکی از آن است که بین استفاده از «فیسبوک و روابط خانوادگی کاربران جوان ایرانی شبکه‌ی اجتماعی فیسبوک و کاهش فعالیت‌های روزانه در محیط خانواده، بی‌اعتمادی والدین نسبت به فرزندان، کاهش ارتباطات رو در رو با افراد خانواده، کناره‌گیری از افراد، خانواده و کاهش تعاملات با افراد خانواده رابطه‌ی معناداری وجود دارد. (عدلیپور و دیگران، ۱۳۹۲)

پیشینه خارجی

یافته‌های مش (۲۰۰۶)، در پژوهش تحت عنوان "ارتباطات خانوادگی و اینترنت"، حاکی از آن است که بین نوع استفاده از اینترنت و ارتباطات خانوادگی رابطه وجود دارد. بین استفاده‌ی بزرگسالان از اینترنت برای اهداف اجتماعی (بازی‌های آنلاین، ارتباط با دوستان، مشارکت در بحث‌های گروهی) با تعارضات و کشمکش‌های خانوادگی همبستگی مستقیمی دارد. اما بین استفاده از اینترنت برای یادگیری اهداف آموزشی همچون دانلود نرم افزار یا جستجوی اطلاعات با تعارضات و انسجام خانوادگی رابطه‌ای وجود ندارد. یافته‌های بالو (۲۰۱۱)، در پژوهشی تحت عنوان "ارزش‌های خانواده: تاثیر تجربی استفاده از اینترنت" حاکی از آن است که بین ارزش‌های خانوادگی و استفاده از اینترنت رابطه‌ی معناداری وجود دارد. ارزش‌های خانوادگی مردان بیشتر تحت تأثیر اینترنت قرار دارند در حالی که ارزش‌های خانوادگی زنان بیشتر از تحصیلات تأثیر می‌پذیرد.

رای و جات (۲۰۱۰) در مقاله‌هایی با عنوان تاثیر رسانه‌های الکترونیکی بر کودکان بیان کردند شبکه‌های اجتماعی، بازی‌های رایانه‌ای، گوشی تلفن همراه، رادیو و تلویزیون، و سینما در زندگی کودکان از نقش محوری برخوردار است. رسانه‌های ارتباطی جمعی در رفتار رفتاری و اجتماعی کودکان تاثیر بسزایی از خود برجای می‌گذارند. در رابطه با استفاده وسیع کودکان از رسانه‌های ارتباط جمعی، ما تصمیم گرفتیم که تاثیر رسانه‌های جمعی را بر روی سلامت کودکان (خشونت، مصرف دخانیات، مشروبات الکلی و رفتارهای پرخطر جنسی) مورد بررسی قرار دهیم. به طور همزمان، ممکن است رسانه‌های ارتباطی جمعی بر روی سلامت کودکان اثر مثبت بر خود برجای گذارند. در نتیجه، ما باید راهکارهایی جهت بهینه‌سازی

نقش رسانه در جامعه ارائه دهیم تا بتوانیم از رویکردهای مثبت بهره مند گردیم و اثرات منفی را کاهش دهیم. ما باید به نحوه کاهش اثرات منفی رسانه و تبدیل آن به اثرات مثبت آشنا شویم.

چارچوب نظری

سایت های شبکه های اجتماعی آن دسته وبسایت هایی هستند که طیف وسیعی از تعاملات اجتماعی با دوستان و اعضای خانواده را میسر می سازد. رسانه های اجتماعی می توانند در طول استخدام و فرایند بررسی کارکنان و به ویژه کارمندان کلیدی یا آنهایی که با کودکان سر و کار دارند، ابزاری قدرتمند به حساب می آیند. از طریق برنامه ریزی و اجرای متفکرانه، امکان مهار قدرت سایت های رسانه های آنلاین و نفوذ آنها به طور قانونی به نفع سازمان مربوطه امکان پذیر می شود. (Wodarz, 2011)

این شاخص را الیسون و همکاران (۲۰۰۷) به منظور سنجش شدت استفاده از شبکه های اجتماعی، میزان استفاده، میزان دلبستگی و این که چقدر آن را به عنوان زندگی روزمره خود می دانند. همینطور از آبراهام مازلو براساس (نظریه انگیزه) در مورد استفاده از شبکه های اجتماعی استفاده شده است. همینطور از دیدگاه لرنند (نظریه بیگانگی عاطفی) که فقر عاطفی افراد خانواده باعث استفاده بیش از شبکه های اجتماعی می شود.

از دیدگاه گیدنز (نظریه خشنودی) که بر اساس احساس خشنودی و رضایت فرد و تمایلات روانی افراد و چگونگی استفاده از شبکه های اجتماعی مورد استفاده قرار می گیرند.

به زعم نظری و نوابی نژاد (۱۳۸۴)، خانواده چیزی بیشتر از مجموعه افرادی است که در یک فضای فیزیکی و روانشناختی باهم مشارکت دارند.

فراست (۱۳۸۴)، خانواده به یک سیستم تلقی می شود که حداقل از یک زن و مرد تشکیل می شود. این دو نقش خود را به عنوان زن و شوهر در قبال یکدیگر ایفا می کنند. در صورتی که در خانواده فرزندان هم وجود داشته باشند، این سیستم بزرگتر و پیچیده تر شده و نقش های دیگری همچون نقش والدین نیز به نقش های گذشته اضافه می شود.

در روابط خانواده در دو بعد روابط درون گروهی و برون گروهی افراد خانواده از سرمایه اجتماعی پیوندی در سه مولفه (اعتماد، انسجام و مشارکت) مورد استفاده قرار می گیرد.

در مورد کردار اجتماعی و روابط برون گروهی و استفاده از محتوا و میزان استفاده از شبکه های اجتماعی از نظریه ساخت یابی گیدنز استفاده شده است.

در مورد روابط والدین با نوجوانان از نظریات میرزا بیگی، حسنعلی استفاده شده است.

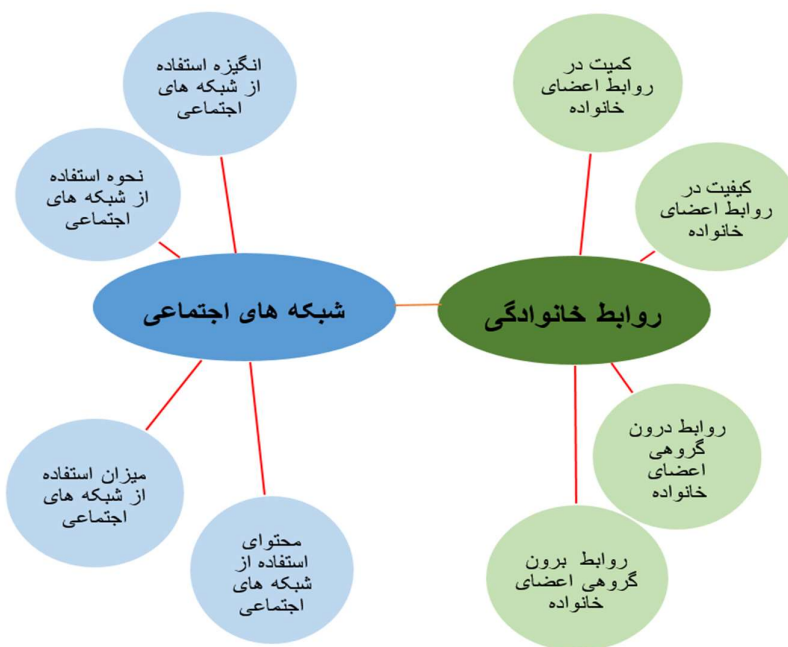
فرضیه فرضیه اصلی

– بین شبکه های اجتماعی و روابط بین اعضای خانواده های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.

فرضیات فرعی

- بین نحوه استفاده از شبکه‌های اجتماعی و روابط اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.
- بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی و کیفیت روابط اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.
- بین استفاده از محتوای شبکه‌های اجتماعی و روابط درون گروهی اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.
- بین استفاده از محتوای شبکه‌های اجتماعی و روابط برون گروهی اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.
- بین انگیزه استفاده از شبکه‌های اجتماعی و کیفیت روابط اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس ارتباط وجود دارد.
- بین استفاده از محتوای شبکه‌های اجتماعی و میزان تحصیلات اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس تفاوت وجود دارد.
- بین استفاده از محتوای شبکه‌های اجتماعی و میزان درآمد اعضای خانواده‌های ناحیه یک شهر بندرعباس تفاوت وجود دارد.

مدل نظری پژوهش

روش تحلیل

در این پژوهش از روش های اسنادی و کتابخانه ای و روش احتمالی پیمایشی استفاده شده است. از اسناد و کتابها برای جمع آوری اطلاعاتی در خصوص چگونگی روابط خانواده ها و چگونگی به کارگیری استفاده از شبکه های اجتماعی در خانواده ها استفاده نمودیم. و همچنین دلیل انتخاب روش احتمالی پیمایشی این است که پژوهش حاضر در مورد شاخص های روابط خانواده و استفاده از چگونگی (موضوع، نوع نرم افزار و...) شبکه های اجتماعی تنظیم شده است که بیشتر از شبکه های اجتماعی مختلفی که در موبایل مورد استفاده قرار می گیرد استفاده شده است. که برای رسیدن به پاسخ سوالات و آزمون فرضیه ها، پژوهشگر ناگزیر به استفاده از این روش است. بنابراین استفاده از روش پیمایشی از روش های اصلی تحقیق حاضر است. و این تحقیق برای تعیین اعتبار ابزار اندازه گیری پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ برای همسازی گزینه ها استفاده می شود.

جامعه آماری

– جامعه آماری تحقیق خانواده های شهر بندرعباس می باشد.

نمونه آماری

– نمونه آماری تحقیق خانواده‌های ناحیه‌ی یک شهر بندرعباس می باشد.

شیوه نمونه‌گیری

– اعضای نمونه از طریق تصادفی از طریق تصادفی بر اساس محله‌ها صورت می‌گیرد و در نهایت از روی نمونه‌گیری تصادفی ساده محله‌ها انتخاب می‌شوند.

واحد تحلیل

– واحد تحلیل در این تحقیق والدین و فرزندان که از شبکه‌های اجتماعی استفاده می‌کنند.

حجم نمونه

با انتخاب چه تعداد نمونه در یک پژوهش می‌توان با اطمینان نتایج آن پژوهش را به جامعه بزرگتر تعمیم داد نوع مطالعه، جامعه آماری و ویژگی‌های آن و از همه مهمتر تجانس و همگنی پدیده پژوهش و نوع نمونه‌گیری و . . . بر انتخاب نمونه موثر است. جامعه آماری این پژوهش خانواده‌های شهر بندرعباس است که شهر بندرعباس دارای ۲ ناحیه است که به روش تصادفی ساده ناحیه ۱ انتخاب شده است. جمعیت شهر بندرعباس حدود ۵۸۸ هزار نفر است که جامعه آماری تحقیق می‌باشد و با استفاده از فرمول کوکران ۳۸۴ نفر به عنوان حجم نمونه در نظر گرفته شده است که ۱۹۲ نفر از این حجم را والدین ۱۹۲ نفر فرزندان در نظر گرفته شده است. این پژوهش دارای ۲ نوع پرسشنامه است ۲۸ سوال برای والدین و ۲۸ سوال برای فرزندان تنظیم شده است.

ردیف	متغیر مستقل	متغیر وابسته	آزمون	سطح معناداری	نتیجه آزمون
فرضیه اصلی	شبکه‌های اجتماعی	روابط خانوادها	ضرب همبستگی	0.001	تایید فرضیه
فرضیه فرعی اول	نحوه استفاده از شبکه‌های اجتماعی	روابط اعضای خانوادها	همبستگی پیرسون	0.096	رد فرضیه
فرضیه فرعی دوم	میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی	روابط خانوادها	رگرسیون	0.001	تایید فرضیه

فرضیه فرعی سوم	استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی	روابط درون گروهی خانواده ها	همبستگی پیرسون	ورزشی 0.002 فرهنگی 0.001 بهداشت و پزشکی 0.001 تبادل عکس و فیلم 0.014	تایید فرضیه
فرضیه فرعی چهارم	استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی	روابط برون گروهی خانواده ها	همبستگی پیرسون	سیاسی 0.001 اقتصادی 0.001 بهداشتی و پزشکی 0.012	تایید فرضیه
فرضیه فرعی پنجم	انگیزه استفاده از شبکه های اجتماعی	روابط درون گروهی و برون گروهی خانواده ها	رگرسیون	0.001	تایید فرضیه
فرضیه فرعی ششم	استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی	میزان تحصیلات	تحلیل واریانس دو عاملی	0.56	رد فرضیه
فرضیه فرعی هفتم	استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی	میزان درآمد	تحلیل واریانس دو عاملی	0.84	رد فرضیه

اعتبار و روایی

اعتبار محتوایی ابزار سنجش با توجه به CVR بدست آمده برای شبکه های اجتماعی 80٪ و برای اعضای خانواده 79٪ است که نشان از همبستگی گویه های مقیاس است. همچنین از روش آلفای کرونباخ برای سنجش گویه ها برای نرمال بودن استفاده شده است. که شبکه های اجتماعی 89٪ و روابط خانواده ها 78٪ که هر دو در حد بالایی است.

یافته ها

روش های آماری

در فرایند تحقیق، پس از گردآوری داده ها گام بعدی شامل تجزیه و تحلیل داده ها است. پس از جمع آوری اطلاعات از طریق پرسشنامه از تحلیل رگرسیون چندگانه، ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل واریانس نتایج که با استفاده از نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت و بررسی فرضیه تفاوتی از

طریق آزمون رگرسیون ساده، رگرسیون چند گانه، واریانس یک طرفه، T مستقل و تحلیل واریانس یک طرفه مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

جمع بندی و نتایج

امروزه فضای مجازی جایگاه ویژه‌ای در ساختار زندگی خانواده‌ها پیدا کرده است. حضور در این فضای سایبر و بطور کلی کامپیوتر شخصی، ارتباطات خانوادگی را دستخوش تغییر نموده است. استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی فعالیتی زمان بر است که مدت تعامل افراد خانواده با یکدیگر را کاهش می‌دهد. در این میان، نوجوانان و دانش‌آموزان بواسطه‌ی فراغتی که دارند، نسبت به بزرگسالان، مدت زمان بیشتری را به اینترنت اختصاص می‌دهند. از طرف دیگر، فضای مجازی، کشمکش‌های جدیدی را در خانواده ایجاد می‌کند که شامل زمان استفاده از فضای مجازی، نوع صفحاتی که توسط نوجوانان و دانش‌آموزان مورد استفاده قرار می‌گیرد و دستیابی نوجوان و والدین به اطلاعات خصوصی یکدیگر و غیره می‌باشد. چنانچه نوجوان در پیوندهای عاطفی و درک متقابل با سایر اعضای خانواده دچار مشکل باشد، احساس تنهایی، افسردگی و بیتفاوتی کرده و برای جبران به یک دوست، سرگرمی خاص و غیره روی می‌آورد. فضای مجازی مناسبترین محل برای این مقصود است. شبکه‌های اجتماعی با توجه به ماهیت، ساختار و قالب‌های برنامه‌سازی خود به اشکال گوناگون بر هویت و ارزش‌های خانوادگی اثر می‌گذارند. هدف کلی این شبکه‌ها، ارتقای سطح دانش و آگاهی عمومی است. آنچه امروزه از شبکه‌های اجتماعی مورد انتظار است، توجه به تحولات ساختاری عمیقی است که در هویت و ارزش‌های خانوادگی روی داده است. امروزه، هویت و ارزش‌های خانوادگی نه تنها از نظر بلکه از نظر نقش اعضا متحول شده است. این تحولات اگر چه در مواردی، اندازه و کارکردهای آن، بعد زمینه لازم را برای شکوفایی و تحرک درونی هویت خانوادگی فراهم ساخته، خود موجب پدید آمدن تهدیدهایی جدی شده که انسجام درونی خانوادگی را در معرض نابودی قرار داده است. شبکه‌های اجتماعی آسیب‌های مهم اجتماعی و نقش هر یک از آنها را در هویت خانوادگی در چهارچوب کلی تری مطرح می‌کند.

یکی از نیازهای بشر حس کنجکاوی و دانستن است، دانسته‌هایی که در دنیای واقعی شاید دسترسی به آنها مشکل خواهد بود اما دنیای مجازی توانسته این خواسته بشر را تا حدودی پوشش دهد اما با وارد شدن شبکه‌های اجتماعی و ارائه دانسته‌ها چارچوب زندگی فردی و اجتماعی افراد را تحت تاثیر خود قرار داده است. با توجه به تفاوت‌هایی که در فرهنگ و سنت و آداب و رسوم هر کشور که ابعاد و مولفه‌های خانواده و جامعه کشور را شکل می‌دهد، وجود دارد بخصوص در جامعه کشور ایران که دارای سنتی ریشه دار و آداب و رسوم محکم و کاملی که ریشه در چندین سال‌های پیشین از این سال‌ها داشته با ورود شبکه‌های اجتماعی در واقع چارچوب فرهنگی و اجتماعی و خانواده را سخت تحت تاثیر خود قرار داده است. یکی

از مهمترین مسائل هر خانواده و هر جامعه، هویت جامعه و فرد است که با ورود شبکه های مجازی ما شاهد بحران هویت و اختلال در شکل گیری شخصیت افراد در تمامی سه عنصر هویت هستیم که عبارتند از:

۱- شخص ۲- فرهنگ ۳- جامعه؛

که هر یک در تکوین شخصیت فرد نقش مهمی را ایفا می کند. در واقع هویت شخص ویژگی های هر فرد را به ذات تشکیل می دهد و هویت اجتماعی در پیوند با گروه ها و اجتماعات مختلف گرفته و شکل گیری آن متأثر از همین گروه ها و اجتماعات است. و هویت فرهنگی برگرفته از باورهایی است که در عمق وجود فرد به واسطه تعامل او با محیط پیرامون و آموزه های آن از بدو تولد تا کهنسالی جای گرفته است.

با توجه به پژوهش چگونگی استفاده از شبکه های اجتماعی از لحاظ میزان استفاده و ساعات استفاده، محتوای مورد استفاده همه و همه در روابط درون گروهی و برون گروهی خانواده به خصوص از لحاظ کیفیت روابط خانواده بسیار مرتبط بوده است و این آسیب ها به گونه ای مختلف خود را نشان داده چنانچه عوامل فردی، اجتماعی، دینی و فرهنگی را دچار آسیب و سردرگمی کرده است به عنوان مثال: نقص حریم خصوصی، تبلیغات ضد دینی، والقای شبهات، حیا زدایی دختران و پسران، انزوای بیماری افسردگی و بی تحرکی جوانان و حتی زوجین و عدم رضایت مخصوصاً زنان در جامعه امروزی که در واقع نظریه گیدنز در مورد نیازهای روحی و روانی و چگونگی استفاده از شبکه های اجتماعی کاملاً مصداق است همین طور عدم توجه کافی والدین به فرزندانشان و روی آوردن آنها به شبکه های اجتماعی که در واقع عدم مهارت و مدیریت کافی در تربیت بچه ها و یک نوع بی تفاوتی والد به فرزند را نمود می کند باعث گرایش فرزندان به استفاده از شبکه های اجتماعی است و در رابطه زوجین از درک متقابل گرفته تا مسائل زناشویی باید قبل از ازدواج و تمامی ابعاد ارتباط معقول در مقابل زوجین را یاد گرفته باشند حال این یادگیری می تواند از خانواده گرفته تا مشاوره های متخصص تا در خانواده این ارتباط کامل و بدون نقص باشد با یک بار فکری و فرهنگی بسیار ریشه دار تا شبکه های اجتماعی نتوانند اثر منفی خود را در رابطه زوجین به جای بگذارند هرچقدر روابط درون گروهی خانواده ها مستحکم تر باشد در واقع روابط برون گروهی خانواده را تحت تاثیر خود قرار می دهد. به منظور پیشگیری و کاهش آسیب های نو پدید در شبکه های اجتماعی راهکارهایی مطرح شده اند که در صورت اجرای به موقع و مناسب می توانند ثمر بخش واقع شوند.

الف) آموزش

۱- استفاده از ظرفیت هایی همچون رسانه های دیداری و شنیداری، روزنامه ها، مجلات، نشریات برای نهادینه شدن فرهنگ سایبری.

۲- برگزاری جلسات آموزشی از سوی مصادر امور فرهنگی مرکز استان به منظور آشنا نمودن و اطلاع رسانی به والدین در مورد فناوری های جدید به ویژه اینترنت و شبکه های اجتماعی مجازی.

- ۳- برگزاری کلاس‌های آموزشی تنوری عملی در مدارس جهت آگاهی دادن به نوجوانان و جوانان در مورد مزایا و معایب فناوری‌های جدید و نحوه استفاده صحیح از آنها.
- ۴- پخش برنامه‌های کوتاه آموزشی درباره مزایا و معایب اینترنت از زبان ورزش کاران و هنرمندان محبوبی که عموماً جوانان آنها را الگوی خود قرار می‌دهند.
- ۵- والدین باید با کودکان و نوجوانان خود درباره استفاده آنان از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی و مسائل خاصی که کودکان امروز در فضای مجازی با آنها رو به رو هستند، به گفتگو بنشینند. همچنین والدین باید بکوشند از فناوری‌هایی که کودکان بکار می‌برند، آگاه شوند و شکاف مهارتی میان خود و کودکانشان را پر کنند.

ب) نظارت و پیگیری

- ۱- وضع قوانین سختگیرانه‌تر جهت برخورد با مجرمان جرایم اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین.
- ۲- آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرایم رایانه‌ای و اقدام در جهت نا کارآمد کردن سبب‌های دشمنان در این زمینه.
- ۳- حضور پلیس سایبری و اعضای محترم آن در مدارس و مراکز آموزشی، ارائه سخنرانی و آموزش به صورت چهره به چهره برای جلب اعتماد دانش‌آموزان و همکاری تعاملی آن‌ها با پلیس سایبری به صورت همیار پلیس سایبر.

راهکار

- ۱- آگاهی خانواده‌ها از استفاده فرزندان خود از شبکه‌های اجتماعی مجازی مطابق یافته‌های پژوهش میزان آگاهی خانواده‌ها از این امر نقش بسزایی در جلوگیری از کاهش ارزش‌های خانوادگی آنها دارد.
- ۲- آشنایی و آموزش استفاده صحیح از شبکه‌های اجتماعی مجازی از طریق گنجاندن مطالب آموزشی در مورد رسانه‌های نوین در برنامه‌ی درسی دانش‌آموزان.
- ۳- مسئولان و برنامه‌ریزان کشور سعی در ارائه برنامه‌های منسجم برای معرفی خانواده ایرانی در فضای مجازی داشته باشند تا به نوعی بتوان خانواده ایرانی را به عنوان یکی از خانواده‌های اثرگذار در عرصه جهانی به کاربران خارجی معرفی نمود.
- ۴- ساخت و پخش فیلم‌ها و سریال‌هایی متناسب با موضوع تاثیر فضای مجازی بر روابط خانواده‌ها.
- ۵- فراهم نمودن مکان‌های تفریحی و ورزشی سالم و جذاب و کم‌هزینه برای خانواده‌ها جهت گذراندن اوقات فراغت در محلات شهر.
- ۶- هنجارسازی‌های مثبت و ترویج فرهنگ استفاده از اینترنت و فضای مجازی.

بر اساس پژوهش انجام شده و فرضیات تایید و رد شده نظریه پردازانی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است می توان نتیجه گرفت که :

۱- از دیدگاه مرتون بر اساس ساخت گرایی که او معتقد است تعامل بین افراد و احساس مسئولیت افراد و چگونگی استفاده از شبکه های اجتماعی رابطه وجود دارد. در واقع این دیدگاه اشاره به روابط درون گروهی افراد و ارتباط افراد خانواده با یکدیگر دارد و هرچقدر میزان کیفیت در روابط خانواده پایین باشد جایگاه خود را به استفاده از شبکه های اجتماعی داده و تاثیر مخرب خود را افراد مخرب جامعه به جای می گذارد.

۲- دیدگاه رامرز که او معتقد است عواملی مثل درآمد، تحصیلات و استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی تفاوت وجود دارد که در پژوهش انجام شده این فرضیه تایید نشده و رد شده است .

۳- دیدگاه سندربال نظریه بیگانگی عاطفی، او معتقد است بین فقر عاطفی افراد و استفاده از شبکه های اجتماعی ارتباط وجود دارد در واقع در شبکه های اجتماعی فرد یک انسان منفعل است و با دنیا و افراد مجازی در ارتباط است با این دنیای مجازی عاری از عاطفه و ارتباط موثر و متقابل افراد است از طرفی این بی تحرکی و انزوای فرد، شخص را نسبت به دنیای واقعی او هم بی عاطفه کرده و همانند یک انسان مسخ شده است.

۴- دیدگاه ابراهام مازلو بر اساس انگیزش و شخصیت که در واقع بین انگیزه افراد و استفاده از محتوای شبکه های اجتماعی ارتباط وجود دارد. در واقع روابط درون گروهی و برون گروهی افراد، هر چقدر افراد در دنیای واقعی از هر لحاظ مشکل و آسیب دیده باشند به همان اندازه از شبکه های اجتماعی محتوا استفاده شده است.

۵- دیدگاه گیدنز بر اساس ساخت یابی (کردار اجتماعی) او معتقد است بین کردار اجتماعی و استفاده از شبکه های اجتماعی ارتباط وجود دارد که این دیدگاه بر اساس روابط برون گروهی افراد تاکید شده در پژوهش انجام شده تایید شد هر چه افراد از شبکه های اجتماعی بیشتر استفاده کنند میل به تعامل اجتماعی در تمامی مولفه کمتر می شود و بیشتر میل به انزوا، عدم تعهد، بی مسئولیتی، و شکستن قوانین اجتماعی و هنجارهای اجتماعی دارند و در واقع چهار چوب اجتماعی و تربیت اجتماعی فرد دچار آسیب می شود.

فرست منابع و مآخذ

- ۱- احمدزاده کرمانی، روح الله و قاسمی، طیبه (۱۳۹۲). بررسی نقش اینترنت بر ارزش های خانواده. فصلنامه مطالعات رسانه ای، سال هشتم، شماره ۲۳.
- ۲- اسلامی، مروارید (۱۳۹۱). بررسی نقش شبکه های اجتماعی و تاثیرات آن ها بر ابعاد مختلف زندگی، نخستین کنگره ملی فضای مجازی و آسیب های نو پدید.
- ۳- بهزادی، ایرج و موسوی، حکیمه (۱۳۹۶). تربیت فرزندان با تاکید بر شبکه های فیس بوکی. دومین کنگره بین المللی علوم اسلامی و علوم انسانی. دی ماه. تهران

- ۴- پارسونز، ت، (۱۳۶۳). ساختار اجتماعی خانواده، در مبانی و رشد جامعه‌شناسی، نوشته: جهی . ا. ج . آبراهام، ترجمه: حسن پویان، تهران: چاپخش
- ۵- پرتوی، رعنا و امیری، معصومه و پرتوی، فرحروز (۱۳۹۶). عوامل موثر در نقش زن برای تحکیم بنیان خانواده. دومین کنفرانس بین‌المللی نقش زن در سلامت خانواده و جامعه. فروردین ماه. تهران
- ۶- ذکایی، محمدسعید؛ و ولی‌زاده، وحید. (۱۳۸۸). فرهنگ جوانان و تلفن همراه. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره دوم، شماره ۷، صص ۱۱۹-۱۵۲.
- ۷- شریفی، اسماعیل و اکرم کاکاوند. (۱۳۸۸). «رابطه سرمایه اجتماعی خانواده با هویت جوانان». دو فصلنامه تخصصی پژوهش جوانان. فرهنگ و جامعه. ۴، دانشگاه تربیت مدرس، ۲۵-۵۹.
- ۸- شکرپیگی، عالیه (۱۳۹۱). رسانه، زنان و مناسبات خانواده، نشست انجمن جامعه‌شناسی ایران
- ۹- عدلی‌پور، صمد، علیزاده، محمد حسین، مطالعه موردی استفاده اعتیادی از شبکه اجتماعی فیسبوک در بین نوجوانان و جوانان شهر تبریز.
- ۱۰- فراست، زهرا (۱۳۸۴). مقایسه منبع کنترل و رضایت زناشویی در زنان خانه‌دار و شاغل در تهران، تهران: دانشگاه تربیت معلم.
- ۱۱- قمرانی، امیر و سمانه طباطبائی (۱۳۸۵). «بررسی روابط عاشقانه زوجین ایرانی و رابطه آن با رضایت». تازه‌های پژوهش‌های مشاوره. شماره ۱۷. جلد ۵. ۹۵-۱۰۹.
- ۱۲- کفاشی، مجید (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی در نظریات جدید، پژوهش‌نامه علوم اجتماعی، سال سوم، شماره سوم
- ۱۳- گیدنز، آنتونی، (۱۳۸۶)، جامعه‌شناسی: حسن چاوشیان، تهران، نشر نی، ص ۶۸۳
- ۱۴- نظری، علی‌محمد، نوایی‌نژاد، شکوه (۱۳۸۴)، بررسی تاثیر بهبود بخشی ارتباط بر رضایت زناشویی زوجین هر دو شاغل، تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره شماره سیزدهم، جلد ۴.
- ۱۵- نیازی، محسن، کارکنان نصرآبادی، محمد، (۱۳۹۲)، زندگی دوم و خانواده، مجموعه مقالات همایش تخصصی بررسی ابعاد
- ۱۶- یاسمی‌نژاد، عرفان؛ آزادی، اکرم؛ امویی، محمدرضا (۱۳۹۱). فضای مجازی، امنیت اجتماعی، راهبردها و استراتژی‌ها، همایش ملی صنایع فرهنگی نقش آن در توسعه ی پایدار.

17- Ballew, K. C. (2011). Family values: The empirical impact of internet use, M. A. Thesis, Baylor University, Department of Sociology.

18- Ellison, N. B. , Steinfield, C. , & Lampe, C. (2007). "The benefits of Facebook "Friends:" social capital and college students' use of online social network sites" Journal of Computer-Mediated Communication, 12 (4), 1143-1168.

19- www.bartarinha.ir/fa/news/218710

داخلی سایر دولت‌ها نباشند، و نیز چنانچه دولت‌های تحت تأثیر رسانه‌های فراملی مدعی نقض استثنائات و محدودیت‌های آزادی بیان از سوی رسانه‌های فراملی نبوده و بر این اعتقاد باشند که ورود رسانه‌های فراملی محل به نظم عمومی و ارزش‌های ملی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی آنان نمی‌باشد، از منظر حقوق بین الملل هیچگونه خدشه‌ای به اقدامات و نحوه عملکرد آن‌ها وارد نخواهد بود؛ اما چنانچه دولتی در صدد مقابله با برخورداری شهروندان خود از حق آزادی بیان و اطلاعات باشد از نظر بین المللی مسئول خواهد بود و نیز هنگامیکه رسانه‌های فراملی استثنائات و محدودیت‌های حاکم بر حق آزادی بیان و اطلاعات را نقض کنند و محل نظم عمومی و امنیت ملی دولت‌ها گردند، از آنجا که نقض حقوق بنیادین دولت‌ها - مورد توجه و احترام ویژه واقع شده است، در هر زمانی، تحت هر شرایطی، در قالب هر عنوانی و با هر وسیله‌ای که باشد نقض اصول و قواعد مسلم حقوق بین الملل تلقی می‌شود، تحقق نظام مسئولیت بین المللی برای دولت‌های دارای رسانه‌های فراملی و متعرض به حقوق سایر دولت‌ها را در پی خواهد داشت.

گفتار اول: رسانه‌های فراملی و حقوق بین الملل

بند اول: ماهواره و حقوق بین الملل

قبل از دستیابی بشر به فضای ماوراء جوی و اجرام سماوی، وضعیت حقوقی فعالیت‌های انسانی در فضا بیشتر امری فرضی و تخیلی قلمداد می‌شد تا واقعیت علمی. با آغاز فعالیت انسان در فضای فراجو و شروع رقابت مدعیان فناوری‌های نوین و پیشرفته فضایی، قانونمند کردن و تهیه و تنظیم یک رژیم حقوقی پذیرفته شده، ذهن جامعه جهانی را به خود مشغول کرد. نخستین مسأله حقوقی که پیش از پدیدار شدن اختلافات ناشی از تهاجم فرهنگی برنامه‌های تلویزیونی از طریق ماهواره‌ها که بین کشورهای با فرهنگ‌های متفاوت بروز می‌کند، موضوع مهم تر حاکمیت کشورها بر فضای بالای سرزمینشان است. قبل از این، اصل حاکمیت دولت‌ها بر قلمرو زمینی، دریایی و هوایی و بر فضای بالای کشورشان، استفاده کشورهای دیگر از حریم هوایی آن‌ها را بدون اجازه بر نمی‌تابد. ولی ارسال امواج الکترومغناطیسی حامل برنامه‌های مخابراتی و رادیویی و تلویزیونی و عبور ماهواره‌ها که با اعتراض مؤثر هیچ کشوری روبه‌رو نشد، این اصل حقوق بین الملل را نادیده گرفت. کشورها عبور و فعالیت‌های مختلف ماهواره‌ها را بر فراز جو خاکشان، نقض حاکمیت خود نمی‌پنداشتند و حقوق بین الملل نیز به نوبه خود به شکل دادن قاعده‌ای پرداخت که به موجب آن فضای فراجو از حیطة حریم فضایی کشورها خارج می‌شد و حاکمیت کشورها بر فضای بالای سرشان تنها تا جو زمین قابلیت اعمال می‌یافت.^۱ مطابق قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل متحد به شماره ۱۱۴۸: «ارسال هر شیء به فضای ماوراء جو باید منحصر با اهداف صلح جویانه و علمی باشد». به پیروی از این قطعنامه، سازمان ملل متحد و یونسکو در نظری مشابه، در مورد گرفتن رضایت قبلی از کشوری که امواج ماهواره‌ای به درون قلمرو آن وارد می‌شود، از سال ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ به بحث و مذاکره پرداختند. سازمان ملل متحد به این جهت که در مقوله ماهواره‌ها نیاز به تحقیق و فعالیت را تشخیص داد، بر

¹ Satellite

حسینی، سید ابراهیم، "برنامه‌های ماهواره‌ای در ارتباط با اصل حاکمیت دولت‌ها و اصل آزادی اطلاعات"، مجله معرفت، شماره ۱، ۳۶، مهر و آبان ۱۳۷۹، ص ۵۸

اساس قطعنامه شماره (XIII) ۱۳۴۸ کمیته ای در مورد استفاده صلح جویانه از فضای ماوراء جو به نام «کوپوس»^۱ ایجاد کرد. نظر این گروه این بود که اگر برنامه ای به داخل مرزهای یک کشور ارسال می گردد، باید رضایت قبلی دولت ذی ربط را تحصیل کرد و این رضایت می تواند از طریق انعقاد معاهده دوجانبه صورت پذیرد. مباحثات در ارتباط با پخش برنامه های ماهواره ای بسیار با بحث آزادی گردش اطلاعات و همچنین ارتباطات جهانی جدید مرتبط شده بود. این کمیته ۲ اصل اساسی را مورد تأیید رسمی قرار می دهد:

۱- فضای فراجو باید برای اهداف صلح آمیز به کار گرفته شود؛ و

۲- فضای فراجو میراث عمومی تمام بشریت است.^{۲۱}

لازم به اشاره است که پیش نویس کنوانسیون بین المللی نیز توسط اتحاد جماهیر شوروی سابق به سال ۱۹۷۳ تقدیم کوپوس گردید که در آن بر مسأله محتوای پخش مستقیم برنامه های ماهواره ای و تحصیل رضایت صریح دولت گیرنده تأکید شده بود. یکی از نکات مهم طرح شوروی، نابودی و خنثی کردن ابزارهای پخش مستقیم ماهواره ای و حتی نابود کردن ماهواره فرستنده، در داخل یا خارج قلمرو کشور گیرنده بود.^{۲۲} نتیجه تمام مباحثات کوپوس به معاهده الزام آوری ختم نشد، ولی این تبادل نظرها زمینه ای شد تا مجمع عمومی سازمان ملل متحد، قطعنامه معروف (۳۷/۹۲) را^{۲۳} به تصویب برساند که به نام قطعنامه «اصول حاکم بر استفاده دولت ها از ماهواره ها به منظور پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی» مشهور گشت.^{۲۴} اصل صریحی که دولت ها را به کسب اجازه قبلی برای ارسال امواج ماهواره ای ملزم می کرد، متروک گشت. اما پاراگراف هشتم قطعنامه مزبور، دولت هایی را که در زمینه پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم فعالیت داشتند را آگاه می نمود که برای فعالیت هایشان در مورد مذکور مسئولیت خواهند داشت. اصل رضایت قبلی جهت ارسال امواج ماهواره ای، اگرچه اصلی ناشناخته بود، ولی این اصل در پاراگراف ۱۳ قطعنامه ۳۷/۹۲ اشاره شده است: «دولت هایی که قصد ارسال و پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی را دارند، ملزم هستند که بدون تأخیر، دولت یا دولت هایی را که دریافت کننده برنامه های مذکور هستند، آگاه نمایند».^{۲۵}

بند دوم: مقررات حقوقی ماهواره ها

^۱ COPUOS

^۲ در حال حاضر ۷۰ کشور عضو کوپوس می باشند. کشور جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۹۵۹ عضو کمیته مذکور گردید

^۳ «مجله کانون وکلا، شماره ۱۷۶، بهار ۱۳۸۱، ص ۱۵۶. بر دیار، محمد حسن، «اصول حقوقی حاکم بر ماهواره

^۴ علت مخالفت شوروی با پخش آزاد برنامه های ماهواره ای، نظام کمونیستی حاکم در این کشور بود که از ورود اندیشه های غربی

^۵ و نظام سرمایه داری به داخل کشور به شدت و اهسته داشت

^۶ مورخ ۱۹۸۲

^۷ Oborne, Michael, Space 2030 TACKING SOCEITY'S CHALLENGES, ORGANIZATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT © OECD, February, 2005, p.174.

^۸ GA/A/RES/37/22, Principles Governing the Use by States of Artificial Earth Satellites for International Direct Television Broadcasting, 10. December. 1982, Para. 13

اولین ماهواره (قمر مصنوعی) در ۴ اکتبر ۱۹۷۵ م. به مدار کره زمین پرتاب شد و از آن زمان به بعد ماهواره های متعددی از فضای کشورها عبور کرده است. در طول سالیان دراز هنوز هیچ دولتی به این کار اعتراض نکرده است. رفتار دولت های پرتاب کننده ماهواره ها به دلیل عدم اعتراض دول دیگر موجب به وجود آمدن قاعده جدیدی در حقوق بین الملل شده است که بر اساس آن می توان گفت: «دولت ها حق دارند ماهواره های خود را به فضای قلمرو دولت های دیگر بفرستند و بدین روی، قواعد حقوقی فضا با قواعد حریم هوایی دولت ها فرق دارد». با وجود این، چنین نبوده است که فضای ماورای جو فاقد هرگونه قاعده و مقرراتی باشد. مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۷۲ در قطعنامه شماره ۲۹۱۶ (XXVII) خود، بر لزوم تدوین اصول حاکم بر نحوه استفاده کشورها از ماهواره های زمینی برای پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی تأکید نمود. همچنین در قطعنامه های بعدی، از جمله در قطعنامه شماره ۳۶/۳۵ خود مقرر کرد تا در سی و هفتمین اجلاس سازمان ملل متحد، توافقی در زمینه پیش نویس اصول حاکم بر چگونگی استفاده کشورها از ماهواره های زمینی برای پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی در سطح بین المللی به عمل آید. این تلاش ها منجر به تدوین اصولی شد که در ذیل به آن ها اشاره می شود:

- بر اساس مواد ۱ و ۲ و ۳، فضای باز برای بهره برداری و استفاده کلیه دول آزاد است... اکتشاف و استفاده از فضا باید با توجه به منافع همه دولت ها صورت گیرد... و کار آن ها مطابق با قواعد حقوق بین الملل باشد؛

- فعالیت ها در زمینه پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی در سطح بین المللی با استفاده از ماهواره، باید به روشنی انجام گیرد که با حق حاکمیت کشورها، از جمله اصل عدم مداخله و نیز حق هر کس برای جست و جو، دریافت و رساندن اطلاعات و نظرات (چنان که در اسناد سازمان ملل محترم شمرده شده است) منافات نداشته باشد؛

- چنین فعالیت هایی باید مشوق نشر آزاد و مبادله دو طرفه اطلاعات و دانش در زمینه های فرهنگی و علمی باشد، به توسعه برنامه های آموزشی، اجتماعی و اقتصادی و بویژه در کشورهای در حال توسعه کمک کند، کیفیت زندگی همه انسان ها را ترقی دهد و با احترام به تمامیت حقوق سیاسی و فرهنگی کشورها، برنامه های سرگرم کننده ای پخش کند؛

- این فعالیت ها باید مطابق روش سازگار با توسعه تفاهم دوجانبه و تقویت روابط دوستانه و همکاری صمیمانه بین همه کشورها و مردم، در راه حفظ صلح و امنیت بین المللی انجام شود؛

- فعالیت های پخش مستقیم برنامه های تلویزیونی در سطح بین المللی با استفاده از ماهواره، باید مطابق با حقوق بین الملل از جمله منشور سازمان ملل متحد، پیمان اصول حاکم بر فعالیت های کشورها در اکتشاف و استفاده از فضای فراجو، از جمله ماه و سایر سیاره های خاکی^۶ و مقررات مربوط به کنوانسیون ارتباطات

^۶ به تاریخ ۱۸ نوامبر سال ۱۹۸۱

^۷ مصوب ۲۷ ژانویه ۱۹۶۷

بین المللی و مقررات رادیویی آن و اسناد بین المللی مربوط به ایجاد روابط دوستانه و همکاری در میان کشورها و حقوق بشر باشد.

تذکر: پخش «تلویزیون ماهواره» دارای همان ویژگی های تلویزیون است، با توانمندی بیشتر در میزان قلمرو حرکت گسترده تر پیام. از این رو آنتن های بشقابی برای دریافت برنامه های تلویزیونی ماهواره ای یک وسیله ارتباط جمعی جدید به حساب نمی آید، بلکه گسترش قابلیت هاست. بنابراین اگر بخواهیم به آثار مسأله آنتن های ماهواره ای از حیث محتوای برنامه ها در یک کشور بیندیشیم، قطعاً باید ابتدا به تلویزیون در آن کشور و وضعیت و جایگاه این جعبه سحرآمیز در آن جامعه توجه کنیم.

بند سوم: اینترنت و حقوق بین الملل

زمانیکه استفاده از اینترنت فراگیر شد، سوء استفاده و اعمال مجرمانه از آن هویدا گشت. کارهای غیر اخلاقی و اعمال نژاد پرستانه، گوشه ای از افعال مذمومی است که از طریق اینترنت انجام می شود. به اعتقاد بسیاری؛ اکنون اینترنت فرصتی استثنایی جهت سوء استفاده، فعالیت های جاسوسی، پولشویی، اذیت و آزار جنسی، کلاهبرداری، اخبار دروغ و... است.^۱

درباره نظارت بر اینترنت مکرراً اظهار نظر شده است که ماهیت اینترنت، ماهیت و هویتی جهانی است؛ به این سبب است که دانشمندان علم حقوق متقاعد گشته اند که اینترنت احتیاج به مقرراتی جهانی دارد. آنتونیو سراگو سرانو بر این اعتقاد است که: «اگر فضای اینترنت بدون ساختار حقوقی باشد، عملاً این فضا مستعد برای انجام جرایم مختلفی خواهد شد». وی برای قانونی کردن اینترنت پیشنهاد می کند که از قوانین ملی، حقوق عرفی و حقوق بین الملل که می تواند برای اینترنت مفید باشد استفاده کرد.^۲ جوان کیوربالیجا نیز بر این باور است که: «فضای اینترنتی هرج و مرج است و فعالیت های مجرمانه ای مانند هک کردن سایت ها، روز به روز شدت می یابد و همچنین برخورد بسیاری از دولت ها با اینترنت مناسب نیست و آن ها نمی توانند به خوبی اینترنت را کنترل کنند و فقدان قواعد بین المللی عامل الشمول یقیناً حس می شود».^۳ در همین راستا تلاش هایی در جامعه جهانی صورت گرفته است که از جمله می توان به کوشش شورای اروپا جهت قانونمند کردن فعالیت ها در اینترنت اشاره کرد.^۴ در حال حاضر تنها

¹ Internet

² Selwyn, Neil, A Safe Heaven for Misbehaving?: An Investigation of Online Misbehavior Among University Students, Social Science Computer Review, 2008, p.448.

³ Antonio Seragua Serrano

⁴ Seragua – Serrano, Antonio, ((Internet Regulation and the role of International Law)), Max Planch Year book of United Nations Law, volume 10, 2006, p. 200.

⁵ Jovan Kurbalija

⁶ Kurbalija, Jovan, ((INTERNET GOVERNANCE AND INTERNATION LAW)), Reforming Internet Governance: Perspectives from WGIG, 2001, p. 107.

⁷ European Council

⁸ Sturges, Paul, ((The Council of Europe, Freedom of Expression and Public Access to networked Information)), IFLA Journal, 26, 2000, p.281.

کنوانسیون که مستقیماً با اینترنت مرتبط است، کنوانسیون جرایم سایبری شورای اروپاست. شورای اروپا در خصوص این کنوانسیون اظهار می دارد که: «کنوانسیون جرایم سایبری، علی رغم اینکه چارچوب حقوقی به اینترنت می دهد اما برای قانونمند کردن اینترنت کافی نیست». مقررات و قواعد دیگری همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز - با تفسیری موسع - مناسباتی با اینترنت پیدا می کند.

بند چهارم: حقوق رسانه‌ها به مثابه حقوق بشری

قبل از ظهور تکنولوژی های نوین اطلاعات و ارتباطات، دولت های مبتنی بر حقوق، رفته رفته خود را ملزم کرده بودند تا به منظور هر چه شفاف تر کردن عملکردهای خویش، اطلاعات گوناگونی از جمله در زمینه امور اداری یا در زمینه هایی که به منافع عمومی مربوط می شوند را به مردم بدهند. بطور نمونه، دیوان اروپایی حقوق بشر در سال ۱۹۷۸، در رأی بسیار معروفی درباره اطلاعات راجع به قضایایی که به منافع عمومی مربوط می شوند و دادگاه ها باید در مورد آن ها حکم صادر کنند نظر می دهد که: «وسایل ارتباط جمعی، نه تنها وظیفه دارند چنین اطلاعاتی را به مردم برسانند، بلکه مردم حق دریافت این گونه اطلاعات را دارا هستند».^۳

بنابراین حق مطلع شدن یا حق برخورداری از اطلاعات که عده ای از متخصصان حقوق از آن بعنوان حقوق جدید بشری نام برده اند، قبل از شکل گیری روند جامعه اطلاعاتی مطرح بوده است. حقوق رسانه‌ها نشأت گرفته از حقوق بشر است و در حقیقت رسانه‌ها برای اثبات مشروعیت فعالیت خود به حقوق بشر متوسل می شوند. همانطور که کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۹ حق رسانه‌ها را همان حقوق بشر قلمداد می کند. کمیته اظهار می کند که: «این حق رسانه‌ها است که بتوانند آزادی بیان داشته باشند و منشاء حق را ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی می داند که اختصاص به آزادی بیان دارد».^۴

الف) شمول حقوق رسانه: حقوق رسانه‌ها شامل دو حقی می شود که جزء حقوق بنیادین بشر محسوب می شوند:

۱- حق آزادی بیان؛ ۲- حق دریافت اطلاعات و گردش آزاد اطلاعات.^۵

¹ CE, Recommendation Rec, 16 of the committee of Ministers to member states on the right of reply in the new media environment (Adopted by the committee of Ministers on 15. December. 2004, at the 909th meeting of the Ministers Deputies), Para. 13

² ECHR

³ ECHR, Frand GEERK v/s SWITZERLAND, APPLICTION/REQUETE no 7640/76, DECISION OF 7 MARCH 1978 on the admissibility of the application, no 7640/76

⁴ HRC, Ninety-Seventh Session 12-30, October. 2009, CPR/C/MDA/CO/2/4 November. 2009, Para. 26

⁵ M. Graham, Lorie, A RIGHT TO MEDIA?, COLUMBIA HUMAN RIGHTS LAW REVIEW, 2010, p. 442.

رسانه‌های فراملی نیز طبیعتاً به حق آزادی بیان و آزادی اطلاعات نیاز مبرم دارند و بدون در نظر گرفتن حقوق مذکور، فعالیت رسانه‌ها نمی‌تواند قانونمند باشد. به عبارت دقیق‌تر استفاده رسانه مستلزم آزادی بیان و آزادی اطلاعات است که امری حیاتی برای رسانه‌های آزاد است. حق هر رسانه‌ای است که آزادی گردش اطلاعات و آزادی بیان داشته باشد، زیرا این امر می‌تواند کمک شایانی به دموکراسی کند. آزادی بیان و اطلاعات در جوامع معاصر از اهمیت خاص روزافزون برخوردار شده است و به همین لحاظ متون حقوقی جدید بین‌المللی، بر این اهمیت تأکید دارند. بعنوان مثال: اعلامیه مربوط به آزادی بیان و اطلاعات، مصوب کمیته وزرای شورای اروپا در سال ۱۹۸۲، در این مورد مقرر می‌دارد: «آزادی بیان و اطلاعات، برای توسعه اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی هر انسان ضروری است و شرط پیشرفت هماهنگ گروه‌های اجتماعی و فرهنگی، ملت‌ها و جامعه بین‌المللی، به شمار می‌رود».^۲

۱- مفهوم آزادی بیان

بیان در لغت به معنی فصاحت و زبان آوری است و در مباحث حقوقی، آزادی بیان عبارت است از: «آزادی افراد یک کشور در اظهار اندیشه و نظر و خطابه، بدون ترس از دخالت برخی از سازمان‌های دولتی». این آزادی محدود است تا هر کس نتواند از آن سوء استفاده کند و به دیگران تهمت ناروا بزند. به عبارت دیگر آزادی بیان و اندیشه حقی است که تکلیفی بر آن بار است و اعمال این حق باید به گونه‌ای باشد که موجب اضرار به غیر نشود. اما آنچه مهم است این است که ایجاد محدودیت‌ها باید بر اساس جامعه دموکراتیک و قانون باشد تا با اعمال بیش از حد محدودیت‌ها موجب تضییع این حق از حقوق ملت نشود.

۲- مفهوم حق آزادی بیان

حق آزادی بیان یکی از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین حقوق بشر و از زمره حقوق مدنی و سیاسی و به اصطلاح نسل اول حقوق بشر است که در بسیاری از اسناد بین‌المللی جهانی و منطقه‌ای مورد تأکید و تصریح قرار گرفته است. آزادی بیان صرفاً منحصر به آزادی سخن گفتن و سخنرانی نمی‌شود، بلکه به صورت مختلف جلوه‌گر می‌شود. «بیان» عبارتست از بروز تبلور اندیشه‌ها، تفکرات و عقاید اشخاص به هر شکل ممکن و اینگونه تبلور مکثونات ذهنی انسان می‌تواند به شکل نوشتن، هنر، سخنرانی کردن و... تجلی یابد. بنابراین

¹ Clinton, orla, number 2, ((The role of media in war and peace)), published by the life & peace Institute, Volume 8, 2003, p.6

² Okello – Orleale, Rosemary, ((The Role of Media in Promoting Access to Information and Serving as a Public Watchdog)), African Woman and Child Feature Sevice, 2008, p. 2

³ CM, DECLARATION ON THE FREEDOM OF EXPRESSION AND INFORMATION (Adopted by the committee of Ministers on 29. April. 1982, at its 70th session), P. 444

⁴ دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، جلد ۲، ۱۳۷۳، ص ۴۴۶۴

⁵ جاسمی، محمد و بهرام، فرهنگ علوم سیاسی، جلد اول، انتشارات گوننبرگ، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۷، ص ۵۳

⁶ قراچورلو، رزا، "حق آزادی بیان در نظام بین‌المللی و در قانون اساسی ج.ا.ا"، مجله کانون وکلا، شماره ۲۵ و ۲۶، تیر ۱۳۸۴، ص ۴۴

حق آزادی بیان فقط در معنای خاص آن یعنی سخن گفتن و آزادی کلام به کار نمی رود، بلکه مصادیق گوناگونی از جمله حق دسترسی به اطلاعات، حق دسترسی به تکنولوژی های جدید اطلاع رسانی از جمله اینترنت و دیگر شبکه های خبری، حق دسترسی به ماهواره، حق آزادی بیان در قالب آثار ادبی و هنری (نقاشی، فیلم، سینما و تئاتر)، حق آزادی مطبوعات و حق تبلیغات تجاری را نیز شامل می گردد که در پرتو اسناد بین المللی و رویه بین المللی سعی شده است مصادیق مهم و اصلی آن آشکار گردد. در واقع آزادی بیان در مفهوم عام خود تحت عبارت (Freedom of Expression) به کار می رود.^۱

۳- مفهوم حق آزادی بیان و عقیده در اعلامیه جهانی حقوق بشر

ماده ۱۹ اعلامیه جهانی حقوقی بشر مقرر می دارد: «هر کس حق آزادی عقیده و بیان دارد و حق مزبور شامل آن است که از داشتن عقاید خود بیم و اضطرابی نداشته باشد و در کسب اطلاعات و اخذ و انتشار آن به تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات فردی آزاد باشد».^۲

۴- حق دسترسی به اطلاعات

دسترسی به اطلاعات اعم است از «جستجو»، «دریافت» و «رساندن اطلاعات» که هم در اسناد و هم در رویه بین المللی بر آن تأکید و بعنوان جزء لاینکف آزادی بیان پذیرفته شده است. این حق مشتمل بر دسترسی به انواع اطلاعات، نظیر اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، بهداشتی، محیط زیستی و حتی اطلاعات مربوط به سیستم نظامی می باشد. اساساً باید ذکر کرد که دسترسی به اطلاعات حق مطلق نیست و نمی توان چنین تصور کرد که حق مزبور مخصوص شهروندان و اتباع یک کشور یا عموم افراد (تبعه و غیر تبعه) است. حق مذکور بستگی به این دارد که در زمره حقوق بشر محسوب شود، یا در زمره حقوق شهروندی. کشورهایی که حق دسترسی به اطلاعات را در زمره حقوق بشر می دانند، بدون هیچگونه تبعیضی (بر اساس تابعیت یا محل اقامت و یا محل سکونت) حق دسترسی همگانی به اطلاعات را شناسایی کرده اند. ولی کشورهایی که این حق را خاص شهروندان می دانند، برای اتباع خارجی چنین حقی قائل نیستند و تنها به اتباع خود حق دسترسی به اطلاعات را می دهند. با این حال، اتباع خارجی برای دفاع از حقوق خود، با مراجعه به محاکم یا مراجع اداری کشوری که در آنجا حضور دارند، می توانند از این حق برخوردار شوند.^۴

رضایی نژاد، ایرج، "آزادی بیان در نظام بین المللی حقوق بشر"، مجله کانون وکلا، شماره ۸، آذر و دی ۱۳۸۰، ص ۲۴؛ و نیز،^۱

قراچورلو، رزا، پیشین، ص ۴۸.
مصوب ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ مجمع عمومی سازمان ملل متحد^۲

رضایی نژاد، ایرج، پیشین، ص ۲۶^۳

انصاری، باقر، آزادی اطلاعات، مؤسسه انتشارات دادگستر، تهران، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۷، صص ۸۳-۸۴.^۴

ب) حقوق بین الملل و حق آزادی بیان و اطلاعات

۱- مبانی آزادی اطلاعات در حقوق بین الملل

در اسناد معتبر بین المللی نیز همین وضع برقرار است. برای مثال ماده ۱۱ اعلامیه حقوق بشر و شهروند فرانسه می گوید: «آزادی تبلیغ افکار و عقاید، یکی از گرانبهاترین حقوق بشری است. هر عضو جامعه مجاز است که آزادانه هر چه بخواهد بگوید و بنویسد و طبع کند، مگر اینکه از این آزادی سوء استفاده کند، که در این صورت به نحوی که قانون معین کرده است مسئول خواهد بود». گذشته از این اعلامیه که پیش از تأسیس سازمان ملل متحد به این اصل تصریح کرده و از نظر تاریخی بسیار مهم و مؤثر بوده است، مجمع عمومی سازمان ملل متحد، در نخستین اجلاس عمومی خود در سال ۱۹۴۶، یعنی دو سال قبل از تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر، در قطعنامه شماره ۵۹ اعلام کرد که: «آزادی اطلاعات یک حق بشری می باشد و سنگ محک همه آزادی هایی است که جوامع بشری آن ها را مقدس می شمارند؛ آزادی اطلاعات مستلزم حق جمع آوری، انتقال و انتشار اخبار در هر کجا و همه مکان ها، و بدون قید و بند می باشد. همچنین آزادی اطلاعات عامل اساسی هر تلاش جدی جهت ارتقاء صلح و پیشرفت جهان است؛ آزادی اطلاعات بعنوان رکنی ضروری نیازمند رضایت و ظرفیت، جهت بکار بستن امتیازات و مزایای آن بدون سوء استفاده می باشد. آزادی اطلاعات بعنوان دانشی بنیادین نیازمند تعهد اخلاقی به منظور جستجوی حقایق بدون جهت گیری و انتشار دانش بدون نیت بدخواهانه می باشد؛ درک و همکاری در بین ملت ها بدون اختطار و صدای افکار عمومی جهان که بطور منظم و تماما وابسته به آزادی اطلاعات می باشد، غیر ممکن است».

۲- کنفرانسی جهانی برای آزادی اطلاعات

مجمع عمومی همچنین در قطعنامه شماره ۵۹ به سال ۱۹۴۶، شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل متحد را مأمور کرد تا به سرعت و قبل از پایان سال ۱۹۴۷، کنفرانسی جهانی در خصوص آزادی اطلاعات برپا کند. طبق بند «الف» قطعنامه مذکور: «هدف کنفرانس می بایستی که بیان واضح نگرش های کنفرانس، با تمرکز بر حقوق، تعهدات و اقداماتی باشد که لازم است در مفهوم کلی آزادی اطلاعات در نظر گرفته شود». همچنین به دستور بند «ب» این قطعنامه: «هیأت های نمایندگی در کنفرانس می بایست شامل افراد شاخص که در مطبوعات، رادیو، تصاویر متحرک و دیگر رسانه ها مشغول هستند و یا دارای تجربه می باشند، جهت انتشار اطلاعات باشد». این کنفرانس در سال ۱۹۴۸ در ژنو تشکیل شد و سه طرح مقاله نامه تحت عنوان: (۱- مقاله نامه جمع آوری و پخش بین المللی اخبار، ۲- مقاله نامه حق بین المللی تصحیح و ۳- مقاله نامه بین المللی کسب اطلاعات) تهیه و تقدیم داشت، که دو طرح اول در سال ۱۹۴۹ به تصویب مجمع عمومی رسید، و طرح سوم در سال ۱۹۶۲ به صورت اعلامیه توسط شورای اقتصادی و اجتماعی

صادر و اعلام گردید. در هر صورت بر اثر درک اهمیت آزادی اطلاعات بعنوان «عامل اساسی هر تلاش جدی جهت ارتقای صلح و پیشرفت جهان» بود که این موضوع بعنوان یکی از مهم ترین نیازها و حقوق انسان ها، در ماده ۱۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر^۱ به شرح زیر به رسمیت شناخته شد: «هر کس حق آزادی عقیده و بیان دارد و حق مزبور شامل آن است که از داشتن عقاید خود بیم و اضطرابی نداشته باشد و در کسب اطلاعات و افکار و در اخذ و انتشار آن، به تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات مرزی آزاد باشد».

۳- گردش آزاد اطلاعات و حق آزادی اطلاعات

«آزادی اطلاعات» یکی از مباحث مهمی است که در عرصه مبانی نظری و فلسفه اطلاعات همواره حائز اهمیت بوده و در تعامل با مؤلفه های سیاسی و تأثیر ابعاد حقوقی، مورد توجه صاحب نظران مباحث رسانه و اطلاعات قرار داشته است. امکان دسترسی آزاد و بدون مانع اطلاعات، یکی از محورهای بحث اندیشمندان اطلاعات بوده است. این حوزه مطالعاتی با تکیه بر مبنای دموکراسی و آزادی های مدنی در جوامع غربی تقریباً از دهه ۱۹۷۰ و بویژه در اوایل دهه ۱۹۸۰ مورد توجه جدی واقع شد. مطرح شدن مباحث جدید آزادی اطلاعات بخصوص در عرصه رسانه های گروهی (فراملی) و جریان آزاد اطلاعات به شکل یک برنامه جهانی، در سه دهه اخیر رشد بی سابقه ای داشته است. از آزادی اطلاعات و حق دسترسی به اطلاعات^۲ به «اکسیژن» دموکراسی تعبیر شده است. در حقیقت این آزادی و حق، نه تنها ضامن تحقق دموکراسی بلکه پیش نیاز و شاخص آن به شمار می روند. این یک بحث تازه نیست و ریشه در تطور جامعه نوین دارد. هر فرد انسانی حق دارد که بگوید و بشنود، بنویسد و بخواند و در یک کلام «اطلاعات» بگیرد و «اطلاعات» بدهد و یا به عبارت دیگر «ارتباط» برقرار کند. به بیان روشن تر، مقصود از آزادی اطلاعات آن است که: «هر انسان این اختیار را دارد که پیام های دارای مفهوم را انتقال دهد یا دریافت نماید. البته لزوماً در چنین رابطه ای نباید هر پیام برای دو طرف رابطه دارای مفهوم باشد تا بتوان آن را مشمول مقررات حقوق بشر دانست، بلکه صرف حق انتقال پیام است که آن را در زمره حقوق بنیادین حمایت شده طبق این مقررات قرار می دهد». بحث آزادی اطلاعات ناظر بر یک رابطه دوسویه است؛ یعنی دریافت اطلاعات از یک طرف و انتقال اطلاعات از طرف دیگر، و این مهم با رسانه های نوین فراملی محقق گشته است. تکنولوژی اطلاعات و ارتباطاتی جدید به واسطه اینترنت تبلور یافته اند و به طرز شگفت انگیزی محیط اطلاعاتی را تغییر داده اند. آن ها ابزارهای قدرتمندی جهت انتقال اطلاعات هستند و با وجود این رسانه ها، دسترسی تمام افراد به اطلاعات ممکن خواهد بود. رسانه های جدید فراملی، استعداد شگرفی در انتشار

^۱ مصوب دسامبر ۱۹۴۸

^۲ Freedom of Information

^۳ Right to Access to Information

^۴ نمک دوست تهرانی، حسن، «آزادی اطلاعات و حق دسترسی، بنیان دموکراسی»، مجله مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۴۲، بهار ۱۳۸۳، ص ۶۴.

اطلاعات دارند. اکثر مردم نمی دانند که حق دسترسی به اطلاعات را دارند و از این حق بهره مند نمی شوند. رسانه های فراملی می توانند اطلاعات را به مردم بدهند و به نوعی واسطه انتقال این حق به مردم شوند.^۲

۴- ضرورت های وجود حق آزادی بیان و اطلاعات

یکی از دلایل اصلی ضرورت وجود آزادی بیان، رابطه ای است که بین آزادی بیان و دموکراسی وجود دارد و حقیقتا اگر آزادی بیان نباشد، دموکراسی ناقص است. قوانین آزادی بیان و اطلاعات صرفا وسیله ای جهت تضمین حق آزادی بیان و اطلاعات نیست، بلکه حقوق مذکور همچنین ضمانت اجرایی برای آزادی رسانه هایی مانند ماهواره، اینترنت و... می باشد که مردم بتوانند از آن ها استفاده کنند. امروزه وجود رسانه های فراملی نوین، دولت ها را واداشته است که به دقت مواظب فعالیت ها، اظهارات و خط مشی سیاسی خود باشند و می دانند هر عمل آن ها به دقت مورد بررسی قرار می گیرد و طبیعتا منعکس خواهد شد. دولت ها زمانیکه در اعمال خود ریا و فریبکاری می کنند، به سرعت اعتبار خود را در جوامع بین المللی از دست می دهند.^۳ با توجه به مطالب مذکور می توان مهم ترین ضرورت های وجود حق آزادی بیان و اطلاعات را به شرح ذیل بیان کرد:

– شفافیت سازی حکومت

– دولت مبتنی بر حقوق

– آزادی اطلاعاتی و تحقق مفهوم شهروندی

– جامعه اطلاعاتی دموکراتیک، مبتنی بر آزادی بیان

۵- اهمیت و آثار اصل آزادی اطلاعات

گذشته از انگیزه های این نامگذاری، و با چشم پوشی از برخوردهای چندگانه ای که مجامع مدعی حمایت از آزادی مطبوعات تا کنون از خود نشان داده اند، بی تردید نقطه شروع همه مباحث ماهوی که پیرامون حقوق ارتباطات و رسانه ها طرح شده یا می شود، اصل آزادی اطلاعات است. اصل مذکور به این معنا است که: «قبول کنیم تمام فرایند برقراری ارتباط، از دسترسی به اطلاعات گرفته تا انتشار آن، قاعداً مجاز و

¹ Yushkiavitus, Henrikas, ((Intellectual Freedom in Libraries in Eastern Europe)), IFLA Journal, 26, 2000, p. 289

² Carver, Richard, Freedom of information: TRAINING MANUAL FOR PUBLIC OFFICIALS, Lancaster House, ARTICLE 19 GLOBAL Campaign for Free Enpression, 2004, p. 26.

³ Berger, Guy, Freedom of Expression, Access to Information and Empowerment of people, ©UNESCO, 2009, p. 86.

⁴ M. Lord, Kristin, The Perils and Promise of Global Transparency, state University of New York Press, 2006, p.106.

بی‌نیاز از آن است که از سوی قانونگذار جواز انجام آن بطور خاص اعلام شود. این محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها هستند که باید اعلام شوند؛ نه برعکس.

۶- جایگاه اصل آزادی اطلاعات و برنامه‌های ماهواره‌ای

نوعی از آزادی که امروزه در اکثر نقاط زمین از حداکثر ترویج و تبلیغ برخوردار گشته، «آزادی بیان و تبلیغ» است. شاید بتوان گفت چشمگیرترین جمله‌ای که درباره این آزادی گفته شده همان جمله معروف نقل شده از ولتر است که گفته: «من با این سخنی که تو می‌گویی مخالفم، ولی حاضرم بخاطر اینکه تو این سخن را آزادانه بیان کنی زندگی خود را از دست بدهم».

یکی از حقوقی که بر مبنای آزادی، در اعلامیه جهانی حقوق بشر مقرر شده همین حق است. اما آیا آزادی در کسب اطلاعات و افکار و انتشار آن با تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات مرزی، مطلقاً بدون هیچ محدودیتی به رشد و شکوفایی جوامع کمک خواهد کرد؟ و آیا نباید نسبت به آن هیچ ممنوعیتی اعمال داشت؟ یا اینکه آزادی مطلق در هیچ زمینه‌ای معقول نیست، بلکه از نظر حقوقی با توجه به اصل حاکمیت دولت‌ها که یکی از اصول اساسی منشور ملل متحد و نیز در روابط بین‌المللی است، ارسال اطلاعات به نحو اطلاق، چه بسا ممکن است منافی با حاکمیت بوده و باید در انتشار آن، محدودیت‌های جغرافیایی و رضایت دولت‌های گیرنده برنامه‌ها از قبل اخذ شده باشد؟

گفتار دوم: استثنائات و محدودیت‌های آزادی بیان و اطلاعات

شاید در هیچ نظام حقوقی متمدنی نتوان از حق، بدون توجه به تکلیف سخن گفت. هر حقی تکلیفی به دنبال خود دارد و هر اختیاری در برگیرنده مسئولیت یا مسئولیت‌هایی است؛ بعنوان مثال می‌گوییم هر کس می‌تواند آنچه مایل است بگوید، مشروط بر آنکه سخنانش نظم عمومی یا امنیت را مختل نکند. به طریق اولی این ادعا برای رسانه‌های فراملی نیز صدق می‌کند و آن‌ها هم نمی‌توانند به صورت مطلق برنامه‌های خود را ارائه بدهند. رسانه‌های فراملی می‌توانند از حق آزادی بیان و اطلاعات برخوردار شوند، در نتیجه رسانه‌های مذکور تکلیف و مسئولیت‌هایی که از حق آزادی بیان و اطلاعات بر آن‌ها وارد می‌شود را نیز باید رعایت کنند، لذا محدودیت‌هایی بر حقوق رسانه‌های فراملی (حق آزادی بیان و اطلاعات) وارد است. کمیته وزرای شورای اروپا در اعلامیه سال ۲۰۰۴ اظهار می‌دارد: «که حق آزادی بیان وظایفی را نیز به رسانه‌ها تحمیل می‌کند که رسانه‌ها باید آن را رعایت کنند». شورای اروپا این وظایف را همان محدودیت‌های آزادی بیان می‌داند و از رسانه‌ها می‌خواهد که آن حقوق را نقض نکنند. اسناد حقوق بشری، حق آزادی بیان و اطلاعات را ذکر کرده‌اند و این حقوق در نص صریح این اسناد آمده‌اند. اسناد

¹ Wolter

² CM, Declaration on freedom of political debate in the media (Adopted by the committee of Ministers on 12. February. 2004, at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies), Para. 2

حقوق بشری اساساً حقی را بدون تکلیف و مسئولیت نمی دانند و این تکلیف و مسئولیت را برای حق آزادی بیان و اطلاعات نیز لحاظ کرده اند؛ این تکلیف و مسئولیت ها همان محدودیت‌های وارده بر آزادی بیان و اطلاعات است. شرایط مشروعیت محدودیت‌ها بسیار مسأله مهمی است. اگر بر حقی استثنائات و محدودیت‌هایی لحاظ می‌شود، باید آن محدودیت‌ها قانونی باشد و محدودیت‌هایی که خارج از قانون باشد به اصطلاح نامشروع قلمداد می‌شود.

بند اول: محدودیت‌های آزادی بیان و اطلاعات در اسناد عام و منطقه ای حقوق بشر

اسناد حقوق بشری، هر کدام محدودیت‌هایی را برای آزادی بیان و اطلاعات لحاظ کرده اند و هیچکدام از آن‌ها حقوق مذکور را به صورت مطلق قلمداد نکرده اند. اولین موضوعی که در ارتباط با محدود ساختن حق آزادی بیان و اطلاعات جلوه گر می‌شود، تراحم حقوق مذکور با دیگر حقوق بنیادین است. با استناد به اسناد حقوق بشری و همچنین با رجوع به رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر، می‌توان به ابهاماتی که در خصوص حق آزادی بیان و اطلاعات وجود دارد و پرسش‌هایی را ایجاد می‌کند که حقوق مذکور در چه مرتبه ای نسبت به حق‌های دیگر قرار دارد، مطالب زیر را ذکر کرد:^۱

آزادی بیان و سایر آزادی‌های حقوق بشری، همه از ارزش حقوقی برخوردارند؛ بنابراین تا حد امکان باید نوعی همزیستی و تعادل میان تمام این حقوق برقرار گردد. به عبارت دیگر تا آنجا که ممکن است، باید آزادی‌هایی را که می‌توانند با یکدیگر در تناقض باشند، به صورت موازی هم تأمین کرد و میان آن‌ها تعادل ایجاد نمود. اما اگر این تعادل محقق نگردید و بطور نمونه از طریق آزادی بیان، یکی از حقوق و ارزش‌های یاد شده نادیده گرفته شد، در آن هنگام می‌توان این آزادی را محدود کرد. هرچند در جامعه دموکراتیک، این امر به آسانی امکان‌پذیر نیست و منوط به فراهم بودن شرایط خاصی است. اعلامیه جهانی حقوق بشر در بند ۲ ماده ۲۹ خود، به مسأله تراحم و تعارض حق‌ها با یکدیگر و محدود کردن آن‌ها پرداخته است. بند ۲ این ماده مقرر می‌دارد: «هر کس در اجرای حقوق و استفاده از آزادی‌های خود، فقط تابع محدودیت‌هایی است که به وسیله قانون، منحصرأ به منظور تأمین شناسایی و مراعات حقوق و آزادی‌های دیگران، و برای رعایت مقتضیات صحیح اخلاقی و نظم عمومی و رفاه همگانی، در شرایط یک جامعه دموکراتیک وضع گردیده است». به عبارت دیگر، اعلامیه جهانی حقوق بشر، خود محدودیتی به حقوق بشر وارد نمی‌کند، بلکه آن را به قوانین داخلی وا می‌گذارد. این رویه در اسناد حقوق بشری، پس از اعلامیه مذکور به چشم نمی‌خورد. در واقع به نظر می‌رسد طراحان این اسناد برای جلوگیری از سوء

¹ Callamard, Agnes, June., ((Freedom of speech and offence: why blasphemy laws are not the appropriate response, Equal voices)), the magazine of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Issue 18, 2006, p.2.

² Sturges, Paul, ((The Council of Europe, Freedom of Expression and Public Access to networked Information)), IFLA Journal, 26, 2000, p. 7.

³ قابل ذکر است که حقوقی مانند حق حیات، ممنوعیت بردگی، ممنوعیت شکنجه و... (ذکر شده در بند ۲ ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی) جزء حقوق بنیادین و غیر قابل تعلیق بشری محسوب می‌شوند.

استفاده دولت ها، در صدد برآمدند تا خود نیز محدودیت های وارد بر آزادی ها را به صراحت احصاء نمایند. برای مثال: میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی در بند سوم ماده نوزدهم خود در میان محدودیت های آزادی بیان، چنین مقرر می کند:

الف- احترام حقوق یا حیثیت دیگران

ب- حفظ امنیت ملی یا نظم عمومی یا سلامت یا اخلاق عمومی

در ماده ۲۰ میثاق یاد شده نیز برخی محدودیت ها برای آزادی بیان پیش بینی شده اند. متن ماده اخیر به این قرار است:

— هرگونه تبلیغ برای جنگ، به موجب قانون ممنوع است

— هرگونه دعوت (ترغیب) به کینه (تنفر) ملی یا نژادی یا مذهبی، که محرک تبعیض یا محاصمه یا اعمال زور باشد، به موجب قانون ممنوع است.

کنفرانس عمومی یونسکو^۱ در اجلاس بیستم خود در سال ۱۹۷۸ از «نقش رسانه های جمعی» برای مقابله با جنگ های تهاجمی، نژاد پرستی، آپارتاید و گونه های دیگر نقض حقوق بشر که بواسطه تبعیض و تعصب و جهالت بوجود آمده است، با روشنگری در زمینه تبیین اهداف، خواست ها، آرمان ها، فرهنگ ها و نیازهای همه مردم سخن گفت. اما صرف آگاهی نسبت به حقوق بشر برای تضمین عدم نقض آن کافی نمی باشد. مسئولیت دوم و عمده رسانه های جمعی باید این باشد که موارد نقض حقوق بشر را آشکار نموده و محکوم نمایند. افرادی که در رسانه های جمعی فعالیت می کنند باید این اشتیاق را داشته باشند که خودشان را در زمره نیروهایی که برای توسعه، حمایت و حفاظت از حقوق بشر مبارزه می کنند محسوب نمایند.

کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نیز تکالیف و مسئولیت هایی را بر آزادی بیان و اطلاعات لحاظ می کند.

— بند ۲ ماده ۱۰ کنوانسیون، چنین مقرر می دارد:

«۲- به کار بستن این آزادی ها (آزادی بیان و اطلاعات) همراه تکلیف و مسئولیت هایی است. این تکالیف و مسئولیت ها ممکن است تابع برخی تشریفات، شرایط، محدودیت ها یا ضمانت های اجرایی که در قانون پیش بینی شده است و در یک جامعه دموکراتیک برای اقدامات بایسته برای امنیت ملی، تمامیت ارضی یا امنیت عمومی، دفاع از نظم و پیشگیری از جنایت، پاسداری از سلامت یا اخلاق، پاسداری از آبرو و حیثیت یا حقوق دیگران، و نهایتاً حفاظت از اطلاعات محرمانه به کار برود، باشد». محدودیت هایی که برای آزادی بیان در کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر ذکر شده است، به استثنائات و محدودیت های مندرج در بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی بسیار مشابهت دارد.

— بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، چنین مقرر می دارد:

¹ UNESCO
سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد

«برخوردار شدن از حق (آزادی بیان) بدون مداخله دیگران امری ضروری است، اما این حق بدون تکلیف و مسئولیت نمی باشد. البته اعمال محدودیت بر این حق باید ضروری باشد و به وسیله قانون صراحتاً پیش بینی شده باشد. محدودیت‌هایی که وارد بر حق آزادی بیان است، از این قرار است:

الف- احترام به حقوق و حیثیت دیگران

ب- حمایت از امنیت ملی، حمایت از نظم عمومی، سلامت عمومی و اخلاق.

- همچنین بند پنجم ماده مذکور اشعار می دارد:

«هر نوع تبلیغ برای جنگ ممنوع است و همچنین هر نوع ترویج نفرت ملی، مذهبی و نژادی ممنوع است و تخطی از آن‌ها با کیفر توسط قانون باید پاسخ داده شود».

منشور آفریقایی حقوق بشر را جزء ضعیف‌ترین اسناد در ارتباط با محدودیت‌های آزادی بیان و اطلاعات می دانند.

- بند ۲ ماده ۹ منشور آفریقایی حقوق بشر، آزادی بیان و اطلاعات را احصاء می کند و چنین مقرر کرده است: «هر فرد حق آزادی بیان و انتشار عقاید خود را در (چارچوب قانون) داراست». درج عبارت «در چارچوب قانون» راه هرگونه اقدام محدود کننده را باز گذارده است؛ در واقع شرطی ابتدایی و سنگین است که از همان آغاز، حقوق مذکور را محدود می نماید. به جهت این نوع نگارش، منشور آفریقایی حقوق بشر، از ضعیف‌ترین انواع اسناد مربوط به حقوق بشر، در ارتباط با حق آزادی بیان و اطلاعات، ارزیابی شده است. اینکه به چه دلیل، منشور آفریقا، با احتیاط کامل تنظیم شده است؟ برخی پاسخ‌ها به زمان و شرایط تدوین منشور دلالت دارد. بدین معنی که سابقه استعماری کشورهای آفریقایی، و نگرانی در خصوص بی ثباتی و از هم گسیختگی وحدت داخلی برای کشورهای که تازه به استقلال رسیده اند و هنوز تا رسیدن به استقلال واقعی راه درازی در پیش دارند، تدوین کنندگان منشور آفریقا را به احتیاط بیشتر هدایت کرده است. از این رو به نظر می رسد که مشکلات اقتصادی، معیشتی، اجتماعی و فنی کشورهای آفریقایی باعث شده است که موضوع حقوق بشر و حق آزادی بیان و اطلاعات و عقیده، در درجه کم اهمیت تری قرار گیرد و از هرگونه اقدام و رفتاری که به تشدید مشکلات اقتصادی و قومی آن‌ها منجر شود، با احتیاط وافر اجتناب شود.^۱

اعلامیه اسلامی حقوق بشر نیز محدودیت‌هایی بر آزادی بیان و اطلاعات حمل می کند که اساساً تکالیف شرعی و مذهبی است.

-بند الف ماده ۲۲ اعلامیه مذکور، اذعان می دارد که:

«هر انسانی حق دارد که نظر خود را به هر شکلی که مغایر با اصول شرعی نباشد، آزادانه بیان کند...»^۲

کولبور، ساندارا، حق آزادی و امنیت، مترجم: آقایی، علی اکبر، مجله مطالعات راهبردی، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۷۹، ص ۱۶۱.
شایان ذکر است که به مشابهت قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اعلامیه اسلامی حقوق بشر در تبیین حق آزادی بیان و احصاء حق مزبور اشاره کرد. قانونگذار در اصل ۲۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به آزادی بیان در مطبوعات پرداخته است و اشعار می دارد: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند، مگر آنکه مخد به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشند. تفصیل آن را قانون معین می کند...»

همچنین بند ج و د ماده مزبور، عدم تبلیغات و ترویج نفرت را جزء محدودیت های آزادی بیان بر می شمارد؛

-بند ج این ماده مقرر می دارد که:

«تبلیغات یک ضرورت حیاتی برای جامعه است و سوء استفاده و سوء استعمال آن، و حمله به مقدسات و کرامت انبیاء، یا بکارگیری هر چیزی که منجر به ایجاد اختلال در ارزش ها و یا متشت شدن جامعه، یا زیان یا متلاشی شدن اعتقاد شود، ممنوع است»

-بند د این ماده نیز چنین مقرر می دارد که:

«برانگیختن احساسات قومی یا مذهبی و یا هر چیزی که منجر به برانگیختن هر نوع حس تبعیض نژادی گردد، جایز نیست».

بند ب ماده ۱۸۰ این اعلامیه حریم خصوصی و همچنین حقوق و حیثیت دیگران را جزء محدودیت های آزادی بیان و اطلاعات قلمداد می کند.

-در بند ب ماده ۱۸ اعلامیه مذکور چنین آمده است:

«هر انسانی حق دارد که در امور زندگی خصوصی خود (در مسکن، خانواده، مال و ارتباطات) استقلال داشته باشد، و جاسوسی یا نظارت بر او، یا مخدوش کردن حیثیت او جایز نیست و باید از او در مقابل هرگونه دخالت زورگویانه در این شؤون حمایت شود».

بند دوم: مصادیق محدودیت های آزادی بیان و اطلاعات و مستندات قانونی آن ها

الف) حریم خصوصی: حریم خصوصی جزء استثنائات مهم آزادی بیان و اطلاعات می باشد که اکثر اسناد حقوق بشری به آن اشاره کرده اند؛ که می توان به ماده ۱۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند اول ماده ۱۷ و بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند اول ماده ۸ و بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، بند دوم ماده ۱۱ و بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، و نهایتاً به بند دوم ماده ۱۸ اعلامیه اسلامی حقوق بشر اشاره کرد.

ب) حقوق و حیثیت دیگران: حقوق و حیثیت دیگران استثنای مهم دیگری بر آزادی بیان و اطلاعات است؛ که در بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر ذکر گردیده است.

ج) سلامت و بهداشت عمومی: اسناد متعددی به موضوع سلامت و بهداشت عمومی بعنوان استثنایی بر آزادی بیان و اطلاعات پرداخته اند؛ که می توان به بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و نهایتاً ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر اشاره کرد.

د) اخلاق: اخلاق نیز یکی از مهم ترین استثنائات وارده بر آزادی بیان و اطلاعات است؛ که بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر بدان اشاره کرده اند. **ه) نظم عمومی:** در خصوص نظم عمومی نیز یقیناً باید اذعان کرد که اسناد متعددی به آن اشاره کرده اند؛ که از جمله می توان به بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی اشاره کرد.

در مورد نظم عمومی دو دیدگاه متناقض وجود دارد: ۱- دیدگاه نوعی و ۲- دیدگاه ذهنی.

- دیدگاه نوعی معتقد است که: «عناصر نظم عمومی را باید در روابط عینی جست و جو کرد؛ به این معنا که مثلاً اگر در نقطه ای بلوا و آشوبی رخ دهد و یا گروهی در خیابان تجمع بکنند و با حمله به مردم یا شکستن شیشه ها به ارباب مردم پردازند، نظم عمومی مختل خواهد شد»؛
- اما برخی با اتخاذ دیدگاه ذهنی معتقدند که: «نظم عمومی همان اصول کلی حیات اجتماعی است و بطور مشخص در قوانین و یا قواعد اخلاقی تجلی یافته است».

مقررات بین المللی حقوق بشر از دیدگاه نوعی پیروی می کنند. طبق این مقررات، تعریف ملی از نظم عمومی تا جایی معتبر است که با تعریف مقررات بین المللی لازم الاجرای حقوق بشر در تعارض نباشد.^۲
و) عدم تبلیغ برای جنگ: عدم تبلیغ برای جنگ استثنای بسیار مهمی است که با کمال تعجب، اسناد کمتری نسبت به دیگر استثنائات بر آزادی بیان و اطلاعات، بدان اشاره کرده اند. بطور کلی می توان به ماده ۲۰ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند پنجم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر و نهایتاً بند سوم ماده ۲۲ اعلامیه اسلامی حقوق بشر اشاره کرد که به موضوع عدم تبلیغ برای جنگ پرداخته اند.
ز) عدم ترویج نفرت: عدم ترویج نفرت نیز مانند عدم تبلیغ برای جنگ، جزء استثنائاتی است که اسناد متعددی بدان اشاره نکرده اند. در رابطه با موضوع عدم ترویج نفرت می توان به ماده ۲۰ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند پنجم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر و نهایتاً بند چهارم ماده ۲۲ اعلامیه اسلامی حقوق بشر اشاره کرد.

صادقی، محسن، "مفهوم و اعمال نظم عمومی در مراجع قضایی و جلوه های نوین آن"، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۸، تابستان ۱۳۸۴، ص ۹۱.
ماده ۴۶ کنوانسیون ۱۹۶۹ وین چنین مقرر می کند: «بند ۱: هیچ کشوری نمی تواند با تکیه بر این واقعیت که رضایتش به التزام در ۲ قبیل معاهده، در نتیجه نقض مقررات داخلی آن در خصوص صلاحیت انعقاد معاهدات بوده و رضایتش را معلول ساخته استناد کند، مگر آن که نقض آشکار بوده و به یک قاعده مهم بنیادین حقوق داخلی مربوط باشد...»

ح) امنیت ملی: امنیت ملی استثنای بسیار مهمی بر آزادی بیان و اطلاعات است که بر عکس عدم تبلیغ برای جنگ و عدم ترویج نفرت، اسناد بیشتری صراحتاً بدان اشاره کرده اند؛ که می توان به بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند دوم ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر اشاره کرد.

بند سوم: شرایط مشروعیت محدودیت در حقوق بین الملل

اعمال محدودیت بر آزادی بیان و اطلاعات به دلیل اهداف مشروعی مانند حفظ نظم عمومی و حمایت از حقوق افراد می باشد؛ زیرا چنانچه حقوق و آزادی های عمومی بدون حد و حصر باشند، به هرج و مرج در جامعه منجر شده و همچنین در نهایت به خود این حقوق و آزادی ها نیز لطمه وارد می شود. اما نباید فراموش نمود که اعمال این محدودیت ها می بایست به صورت استثنایی انجام گیرد. کمیته حقوق بشر در خصوص محدودیت های وارد بر آزادی بیان و اطلاعات صراحتاً اعلام می دارد: «اگر دولتی محدودیتی را بر آزادی بیان تحمیل نماید، آن محدودیت نباید بعنوان حقی برای دولت محسوب بشود. به عبارت دیگر محدود کردن آزادی بیان حق دولت نیست و تحمیل کردن محدودیت بر آزادی مذکور، اساساً حق نیست بلکه استثنایی بر حقی بشری است». ضوابط مشترکی در بسیاری از کنوانسیون ها و مقررات بین المللی حقوق بشری جهت ارزیابی مشروعیت محدودیت های آزادی اطلاعات پیش بینی شده است. به کمک این ضوابط، حقوقدانان، وکلا و مدافعان آزادی بیان و اطلاعات می توانند با محدودیت های نامشروعی که علیه آزادی مذکور وجود دارد مقابله کنند. اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، اصول هفت گانه ای را برای احراز مشروعیت محدودیت های قابل تحمیل بر آزادی بیان و اطلاعات پیش بینی کرده اند. ^۳مسئله کشورهایی که در قبال این اسناد متعهد هستند باید در قوانین و دادگاه های خود این ضوابط هفت گانه را به کار بگیرند. با توجه به اینکه ضوابط مذکور در همه اسناد مهم حقوق بشر آمده است و به دلیل آن که همه کشورها به رعایت اعلامیه جهانی حقوق بشر متعهد شده اند، می توان محاکم همه کشورها را متعهد به اعمال این ضوابط هفت گانه دانست. به عبارت دیگر اگر یک دولت در موردی، آزادی بیان را به نحوی محدود کرده باشد، بعنوان مثال: قواعدی در مورد فعالیت رسانه های فراملی وضع کرده باشد که با این شرایط هفت گانه منطبق نباشد مرتکب نقض مقررات بین المللی حقوق بشر گردیده است که مسئولیت بین المللی ناشی از این تخلف را نیز در پی خواهد داشت. بنابراین دولت ها باید به نحوی محدودیت ها را اعمال نمایند که این محدودیت ها منجر بدان نشود که اساس و موجودیت این حقوق نقض شود. به همین خاطر دولت ها موظفند شرایطی را مراعات نموده تا آنکه اساس این حقوق حفظ گردد. این شروط عبارت است از:

³ HRC, General Comment no.34, Article 19: Freedoms of Opinion and expression, one Hundred and Second Session, Geneva 11, 29. July. 2011, Para. 21

⁴ انصاری، باقر، آزادی اطلاعات، مؤسسه انتشارات دادگستر، تهران، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۷، ص ۱۵۵.

۱- استثنایی بودن محدودیت‌ها

۲- لزوم تعیین واعلام محدودیت‌ها

۳- ضرورت مستدل بودن محدودیت‌ها

۴- وجوب مستند بودن محکومیت‌ها

۵- قانونی بودن محدودیت

۶- ضروری بودن محدودیت

۷- تطابق محدودیت با موارد احصاء شده در اسناد حقوق بشری

الف) استثنایی بودن محدودیت‌ها: آزادی هیچگاه بی‌اندازه و بدون حد و مرز نیست؛ همانگونه که به معنی فرار از پاسخگویی نیست. آزادی در همه جا و از جمله در عرصه مطبوعات و اطلاع رسانی دارای محدودیت بوده و نیز مسئولیت آفرین است. اما مهم این است که شک در جواز یا ممنوعیت به نفع آزادی تمام می‌شود. به عبارت دیگر دسترسی و انتشار اطلاعاتی که در مورد ممنوعیت آن‌ها شک و تردید داریم، آزاد است و تا چیزی رسماً و صریحاً ممنوع نشده باشد، مجاز محسوب می‌شود.

ب) لزوم تعیین و اعلام محدودیت‌ها: رسانه یا شخصی که به دنبال کسب اطلاعات و یا انتشار آن است، ملزم به مراجعه برای سؤال در مورد جواز یا عدم جواز نیست؛ و نیز لازم نیست در انتظار اظهار نظر مقامات و نهادها بماند. آن‌ها هستند که باید پیشگام در تعیین شفاف و اعلام صریح موارد ممنوع گردند. این گفته البته به معنای تجویز سهل‌انگاری در آشنایی با قوانین و مقررات شغلی نیست. در جامعه متمدن و معقول، هر کس مکلف است تا برای آشنایی با احکام و الزاماتی که غالباً با آن‌ها سرکار دارد تلاش نماید و به اصطلاح «جهل به قانون رافع مسئولیت نیست». این نکته روشن بوده و مقصود آن است که در صورت عدم اعلام ممنوعیت‌ها از سوی مراجع قانونی، اشخاص ملزم به مراجعه و کسب تکلیف نیستند.

ج) ضرورت مستدل بودن محدودیت‌ها: چنانکه اشاره شد، وضع محدودیت و ممنوعیت برای آزادی اطلاعات مثل آزادی در هر زمینه دیگری، ممکن و بلکه لازم است؛ اما نیازمند ارائه دلیل و توجیحات قانع‌کننده از سوی نهادهای مربوط نیز هست. برای مثال: رعایت مقتضیات امنیت ملی یکی از موجه‌ترین مواردی است که می‌تواند دلیلی برای ممنوع یا محدود کردن دسترسی به اطلاعات یا انتشار آن باشد. اما نهادهایی که قانوناً مجاز به تعیین و اعلام مصداق‌های این گونه موارد هستند، باید بتوانند ثابت کنند که مثلاً انتشار فلان خبر واقعا موجب اختلال در امنیت ملی خواهد شد.

د) وجوب مستند بودن محکومیت‌ها: در صورت ورود اتهام مبنی بر نقض حدود آزادی مطبوعات و اطلاعات، این نهادهای قضایی و حاکمیتی هستند که باید دلیلی موجه برای ورود اتهام ارائه دهند؛ نه اینکه متهم ملزم به اثبات بی‌گناهی خود باشد. «اصل، براءت است و هیچکس از نظر قانون مجرم شناخته نمی‌شود، مگر اینکه جرم او در دادگاه صالح ثابت گردد». این یک اصل شناخته شده در همه نظام‌های حقوقی است که در اصل سی و هفتم قانون اساسی کشور ما هم مورد قبول واقع شده است. بنابراین آثار مهم و تعیین

کننده اعتقاد به اصل آزادی اطلاعات در امور ماهوی اطلاع رسانی قابل انکار یا چشم پوشی نیست. حتی می توان گفت این اصل، نقطه آغاز مباحث شکلی در این حوزه نیز هست؛ زیرا گفتگو درباره فرایند تأسیس و اداره رسانه ها و برقراری ارتباط نیز، بدون پذیرش اصل آزادی بی نتیجه یا دست کم بسیار دشوار و کم بازده است. اگر اصل اولیه در تأسیس و اداره رسانه و برقراری ارتباط توده ای را آزادی بدانیم؛ آنگاه صحبت از محدودیت ها آسان است؛ برخلاف زمانی که چنین اقدامی را اصولاً غیرمجاز دانسته و مثلاً انتشار نشریه را «امتیاز»ی تلقی نماییم که به شهروندان می دهند؛ و نه «حق»ی که همگان طبق قاعده از آن برخوردارند و سلب یا منع آن نیازمند ارائه دلیل قانع کننده است. امتیاز، لطفی است که می توان کرد یا نکرد، دلیلی جز خواست صاحب اصلی آن ندارد، به هر شخصی خواست «اعطا» می کند و هر وقت خواست پس می گیرد. به همین جهت گفته شده که اگر «اصل آزادی اطلاعات» را نپذیریم، دیگر ادامه بحث نا ممکن یا حداقل دشوار و کم نتیجه خواهد شد و باز برای همین است که قانون اساسی همه کشورها به نوعی از این اصل یاد می کنند و حداقل تظاهر به وفاداری به آن می کنند.

۵) قانونی بودن محدودیت: شکی نیست که مقامات داخلی یک کشور در تحدید حقوق، از آزادی عمل برخوردار می باشند. و این آن ها هستند که تعیین می نمایند در چه ظرف زمانی یا مکانی می توان این محدودیت ها را بر آزادی ها و حقوق اشخاص اعمال نمود. اما اینکه محدودیت ها می بایستی که منطبق با قانون باشد به معنی آن است که مطابقت با قانون داخلی مد نظر می باشد. به عبارت دیگر این قانون داخلی است که به تعریف محدودیت ها و شرایط آن ها می پردازد. در این راستا کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد صراحتاً اعلام می دارد: «قانونی بودن محدودیت بسیار اهمیت دارد، تا آنجا که اگر محدودیت ها قانونی نباشند، مشروعیت ندارند و اساساً مشروعیت محدودیت، منوط به قانونی بودن آن است. کمیته حقوق بشر همچنین در خصوص این شرط و در تشریح بند سوم ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی اظهار می دارد که: «قانونی بودن محدودیت، علت های مهم و غیرقابل انکاری دارد؛ یکی از آن علل این است که تشریح محدودیت توسط قانون فرد را قادر می سازد که آن محدودیت را با دقت بالا و صحیح اعمال کند. همچنین یک علت دیگر این است که عموم مردم از آن محدودیت مطلع شوند».^۵ بنابراین باید هر محدودیتی طبق قانون تعیین شده باشد، به این معنا که: اولاً اعمال محدودیت باید طبق قانون داخلی آن کشور پیش بینی شده باشد؛ ثانیاً نتایج تخطی از محدودیت قانونی برای عموم قابل پیش بینی باشد.

کوچ نژاد، عباس، "محدودیت های حقوق بشر در اسناد بین المللی"، مجله حقوق اساسی، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۳، ص ۱۷۴.

کوچ نژاد، عباس، همان، ص ۱۷۴.

⁷ HRC, General Comment no.10: Freedom of expression (Art.19), (Nineteenth Session,1983), Office of united Nation High Commissioner for Human Rights Geneva, Switzerland, Para. 3

و) ضروری بودن محدودیت: ضروری بودن محدودیت‌ها بدین معنی است که این محدودیت‌ها می‌بایست در پاسخ به نیازهای اساسی یک جامعه اتخاذ شوند و این محدودیت‌های ضروری باید از دو شرط برخوردار باشند:

اول: آنکه اقدامات اتخاذی باید مناسب با هدفی مشروع بوده؛ و

دوم: آنکه اقدامات اتخاذی باید با معیارهای دموکراتیک منطبق باشند.^۸

در رابطه با هدف مشروع لازم به توضیح است که دولت‌ها نمی‌توانند به هر دلیلی به اقدامات محدود کننده دست بیازند و محدودیت باید در یک جامعه دموکراتیک از ضرورت برخوردار باشد، بدین معنا که محدودیت اعمال شده باید در پاسخ به یک نیاز جدی فعالیت اجتماعی باشد. کمیته حقوق بشر در این خصوص صراحتاً اعلام می‌دارد که محدودیتی مشروع است که «ضروری» باشد.^۹ در خصوص ضروری بودن محدودیت باید به موضوع تناسب محدودیت با نیاز اجتماعی جامعه نیز اشاره کرد. به این معنا که محدودیت باید با نیاز اجتماعی سنخیت داشته باشد و از حد متناسب خارج نشود و هر دولت نیز باید دلایل عینی و کافی مبنی بر اصالت و جدیت موضوع ارائه کند. کمیته حقوق بشر در این خصوص اعمام می‌کند که: «محدودیت باید با آزادی بیان و اطلاعات متناسب باشد. زمانیکه دولتی خواستار محدودیتی بر آزادی بیان و اطلاعات می‌شود باید استدلال دقیقی از اقتضای آن محدودیت داشته باشد و به صورت شفاف و غیر مبهم، تهدید و خطر فقدان محدودیت مربوط بر آزادی بیان و اطلاعات را تبیین کند و یک رابطه مستقیم و بی‌واسطه را بین آزادی بیان و تهدید نشان دهد».^{۱۰}

ز) تطابق محدودیت با موارد احصاء شده در اسناد حقوق بشری: محدودیت‌های وارده بر حقوق و آزادی بیان و اطلاعات، می‌بایستی که در جهت منافع کشور یا منافع جامعه و یا به منظور حمایت از حقوق دیگران باشد که بر اساس یکی از موارد مندرج و احصاء شده در اسناد حقوق بشری مربوطه قابل توجیه باشد. در رابطه با این شرط، کمیته وزرای شورای اروپا اظهار می‌دارد که: «کنترلی که بر رسانه‌های فراملی و بویژه اینترنت می‌شود باید با محدودیت‌های آزادی بیان و اطلاعات مندرج در بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر هماهنگی کامل داشته باشد و اگر دولتی بخواهد محدودیتی را بر رسانه‌های فراملی اعمال نماید باید محدودیتش با بند دوم ماده ۱۰ کنوانسیون مزبور در تطابق کامل باشد».^{۱۱} بعنوان مثال: اگر دولتی یک سایت اینترنتی را فیلتر می‌کند باید توجیه فیلتر کردن سایت مربوطه، نقض کردن یکی از موارد محدودیت بر آزادی بیان و اطلاعات در اسناد حقوق بشری باشد. در همین راستا کمیته

^۸ کوچ نژاد، عباس، پیشین، ص ۱۷۶.

^۹ HRC, General Comment no.34, Article 19: Freedoms of Opinion and expression, one Hundred and Second Session, Geneva 11, 29. July. 2011, Para. 33

^{۱۰} HRC, oP. cit., Para. 36

^{۱۱} CM, Recommendation CM/Rec (2008) 6 of the Committee of Ministers to member states on measures to promote the respect for freedom of expression and information with regard to Internet filters, (Adopted by the Committee of Ministers on 26. March. 2008, at the 1022nd meeting of Ministers' Deputies), Para. 3

حقوق بشر سازمان ملل متحد صراحتاً اعلام می‌دارد که: «اعمال کردن محدودیت بر آزادی بیان و اطلاعات نباید از موضوع و اهداف میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تخطی کند و باید در تطابق کامل با میثاق و اهدافش باشد». بعنوان مثال نباید قوانینی وضع شود که مقررات عدم تبعیض نژادی میثاق را نقض کند، یا اینکه قوانین برای مجازات نقض کننده محدودیت آزادی بیان و اطلاعات، مجازات بدنی پیش‌بینی کنند که این نیز مغایر با اصول و اهداف میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی است.^۱ بنابراین اگر قوانینی برای اعمال محدودیت بر آزادی بیان و اطلاعات وضع شود که در تطابق با موارد احصاء شده و مندرج در اسناد حقوق بشری نباشد، باید گفت که آن قانون مشروعیت ندارد و مانعی برای رعایت نکردن آن وجود نخواهد داشت.

نتیجه‌گیری

رسانه‌های فراملی رسانه‌هایی هستند که از مرزهای سیاسی کشورها عبور می‌کنند و هیچ حد و مرزی برای آنها قابل تصور نیست. چهار گروه از رسانه‌ها (رادیو، کتاب، ماهواره، اینترنت) شامل رسانه‌های فراملی می‌شوند، که به دلیل اهمیت کمتر رادیو و نیز محدودیت‌های حاکم بر کتاب -بیشتر از لحاظ ترجمه و انتشار که در انحصار مراجع ذی صلاح داخلی دولت‌هاست- در این پژوهش فقط رسانه‌های نوین ماهواره و اینترنت مورد توجه قرار گرفتند؛ دو ابر رسانه‌ای که توانمندی‌های بسیار عظیمی دارند، و مردم در هر نقطه‌ای از جهان که باشند و با هر زبان و فرهنگی که داشته باشند، بدلیل سهولت قابلیت دسترسی و قدرت تأثیرگذاری فوق‌العاده زیاد این رسانه‌ها، شدیداً از آنها متأثر می‌شوند. رسانه‌ها از حق آزادی بیان و اطلاعات که جزء حقوق بنادین بشر محسوب می‌شود برخوردارند و در نتیجه رسانه‌های فراملی نیز که زیرمجموعه رسانه‌ها قرار می‌گیرند از حقوق مذکور بی‌بهره نیستند.

حق آزادی بیان و اطلاعات در اسناد بین‌المللی حقوق بشری، چه به شکل عام و چه به شکل خاص مورد توجه قرار گرفته‌اند و در حقیقت آزادی بیان و اطلاعات از این اسناد استخراج می‌شوند و دارای پایگاه و اعتبار حقوقی هستند. علیرغم جایگاه والای حق آزادی بیان و اطلاعات در اسناد بین‌المللی و نقش آنها در شفاف‌سازی حکومت، تحقق مفهوم شهروندی و جامعه اطلاعاتی دموکراتیک، باید افزود که این حقوق، جزء حقوق مطلق به شمار نمی‌روند و در همین اسناد نیز برای آنها محدودیت‌هایی در نظر گرفته شده است. مسئولیت‌ها و محدودیت‌های حق آزادی بیان و اطلاعات در تمام اسناد حقوق بشری ذکر گردیده است اما مصادیق محدودیت‌ها در اسناد مذکور بعضاً متفاوت است.

در خصوص مشروعیت اعمال محدودیت‌ها بر آزادی بیان و اطلاعات باید ذکر کرد که محدودیت‌هایی که بر آزادی بیان و اطلاعات لحاظ می‌شود باید به صورت استثنا باشد و اعمال محدودیت‌ها اساساً حق

¹ Ibid, Para. 37

محسوب نمی‌شود. به عبارت دیگر اگر یک دولت آزادی بیان را به نحوی محدود کرده باشد، که با این شرایط منطبق نباشد مرتکب نقض مقررات بین‌المللی حقوق بشر گردیده است.

فهرست منابع و مآخذ

- انصاری، باقر، آزادی اطلاعات، مؤسسه انتشارات دادگستر، تهران، چاپ اول، زمستان (۱۳۷۷).
- جاسمی، محمد و بهرام، فرهنگ علوم سیاسی، جلد اول، انتشارات گوتنبرگ، تهران، چاپ سوم، (۱۳۸۷).
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، جلد ۳۲، (۱۳۷۳).
- بردبار، محمد حسن، "اصول حقوقی حاکم بر ماهواره ها"، مجله کانون و کلا، شماره ۱۷۶، بهار (۱۳۸۱).
- حسینی، سید ابراهیم، "برنامه های ماهواره ای در ارتباط با اصل حاکمیت دولت ها و اصل آزادی اطلاعات"، مجله معرفت، شماره ۳۶، مهر و آبان (۱۳۷۹).
- رضایی نژاد، ایرج، "آزادی بیان در نظام بین المللی حقوق بشر"، مجله کانون و کلا، شماره ۸، آذر و دی (۱۳۸۰).
- صادقی، محسن، "مفهوم و اعمال نظم عمومی در مراجع قضایی و جلوه های نوین آن"، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۸، تابستان (۱۳۸۴).
- قراچورلو، رزا، "حق آزادی بیان در نظام بین المللی و در قانون اساسی ج.ا.ا"، مجله کانون و کلا، شماره ۲۵ و ۲۶، تیر (۱۳۸۴).
- کوچ نژاد، عباس، "محدودیت های حقوق بشر در اسناد بین المللی"، مجله حقوق اساسی، شماره ۳، زمستان (۱۳۸۳).
- کولیور، ساندارا، حق آزادی و امنیت، مترجم: آقایی، علی اکبر، مجله مطالعات راهبردی، شماره ۱۰، زمستان (۱۳۷۹).
- نمک دوست تهرانی، حسن، "آزادی اطلاعات و حق دسترسی، بنیان دموکراسی"، مجله مجلس و پژوهش، سال دهم، شماره ۴۲، بهار (۱۳۸۳).
- Berger, Guy, Freedom of Expression, Access to Information and Empowerment of people, ©UNESCO, (2009).
- Callamard, Agnes, June., ((Freedom of speech and offence: why blasphemy laws are not the appropriate response, Equal voices)), the magazine of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, Issue 18, (2006).
- Carver, Richard, Freedom of information: TRAINING MANUAL FOR PUBLIC OFFICIALS, Lancaster House, ARTICLE 19 GLOBAL Campaign for Free Expression, (2004).
- Clinton, orla, number 2, ((The role of media in war and peace)), published by the life & peace Institute, Volume 8, (2003).

- Kurbalija, Jovan, ((INTERNET GOVERNANCE AND INTERNATION LAW)), Reforming Internet Governance: Perspectives from WGIG, (2001).
- M. Graham, Lorie, A RIGHT TO MEDIA?, COLUMBIA HUMAN RIGHTS LAW REVIEW, (2010).
- M. Lord, Kristin, The Perils and Promise of Global Transparency, state University of New York Press, (2006).
- Oberne, Michael, Space 2030 TACKING SOCEITY'S CHALLENGES, ORGANIZATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT © OECD, February, (2005).
- Okello – Orlale, Rosemary, ((The Role of Media in Promoting Access to Information and Serving as a Public Watchdog)), African Woman and Child Feature Sevice, (2008).
- Seragua – Serrano, Antonio, ((Internet Regulation and the role of International Law)), Max Planch Year book of United Nations Law, volume 10, (2006).
- Selwyn, Neil, A Safe Heaven for Misbehaving?: An Investigation of Online Misbehavior Among University Students, Social Science Computer Review, (2008).
- Sturges, Paul, ((The Council of Europe, Freedom of Expression and Public Access to networked Information)), IFLA Journal, 26, (2000).
- Yushkiavitshus, Henrikas, ((Intellectual Freedom in Libraries in Eastern Europe)), IFLA Journal, 26, (2000).
- CE, Recommendation Rec, 16 of the committee of Ministers to member states on the right of reply in the new media environment (Adopted by the committee of Ministers on 15. December. 2004, at the 909th meeting of the Ministers Deputies).
- CM, DECLARATION ON THE FREEDOM OF EXPRESSION AND INFORMATION (Adopted by the committee of Ministers on 29. April. 1982, at its 70th session).
- CM, Declaration on freedom of political debate in the media (Adopted by the committee of Ministers on 12. February. 2004, at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies).
- CM, Declaration on freedom of political debate in the media (Adopted by the committee of Ministers on 12. February. 2004, at the 872nd meeting of the Ministers' Deputies).
- CM, Recommendation CM/Rec (2008) 6 of the Committee of Ministers to member states on measures to promote the respect for freedom of expression and information with regard to Internet filters, (Adobted by the Committee of Ministers on 26. March. 2008, at the 1022nd meeting of Ministers' Deputies).
- ECHR, Frand GEERK v/s SWITZERLAND, APPLICTION/REQUETE no 7640/76, DECISION OF 7 MARCH 1978 on the admissibility of the application, no 7640/76.

- GA/A/RES/37/22, Principles Governing the Use by States of Artificial Earth Satellites for International Direct Television Broadcasting, 10. December. 1982.
- HRC, Ninety–Seventh Session 12-30, October. 2009, CPR/C/MDA/CO/2/4 November. 2009.
- HRC, General Comment no.34, Article19: Freedoms of Opinion and expression, one Hundred and Second Session, Geneva 11, 29. July. 2011.
- HRC, General Comment no.10: Freedom of expression (Art. 19), (Nineteenth Session, 1983), Office of united Nation High Commissioner for Human Rights Geneva, Switzerland.

بررسی ترتیب رسیدگی در دادگاه اطفال و نوجوانان
مهدی زکوی (عضو هیأت علمی گروه حقوق دانشگاه پیام نور، تهران، ایران)
m_zakavi2010@yahoo.com

چکیده

اصل بر این است که اطفال در صورت ارتکاب جرم فاقد مسئولیت کیفری بوده و در نتیجه از مجازات معاف می‌باشند، اما ویژگی‌های شخصیتی، آسیب پذیری و ضرورت پیش‌گیری از ارتکاب مجدد جرم از سوی آن‌ها، نظام عدالت کیفری کشورها را بر آن داشته که با هدف بازپروری و باز اجتماعی کردن اطفال معارض قانون، رفتار خلاف آنان را پیگیری کرده و بر اساس اصول علمی واکنش مناسبی در قبال آن‌ها اتخاذ نمایند. این واکنش، دادرسی ویژه اطفال می‌باشد که بر مبنای رفتارهای منصفانه و مداخله حداقل تنظیم گردیده است. فلسفه وضع دادگاه اطفال و نوجوانان، مبتنی بر اصلاح، تربیت و تهذیب می‌باشد. خصوصیات جسمی و روانی و روحیه خاص اطفال و نوجوانان از یک سو و اصل عدم مسئولیت اطفال بزهکار از سوی دیگر ایجاب می‌کند که قانونگذار با رعایت قاعده حمایت از اطفال معارض قانون، دادگاه اختصاصی جهت رسیدگی به کلیه جرائم آن‌ها تشکیل دهد تا واکنش‌های مناسب برای اصلاح و پیشگیری از ارتکاب مجدد جرم توسط آنان اتخاذ نماید.

خوشبختانه رویکرد قانونگذار در قانون آیین دادرسی کیفری جدید مثبت بوده و دادگاه آنان را جزء دادگاه‌های اختصاصی قرار داده و شیوه افتراقی را در رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان برگزیده است که ذیلاً مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژه‌های کلیدی: ترتیب رسیدگی، دادگاه اختصاصی، اطفال، نوجوانان.

مقدمه

یکی از موضوعات مهم مورد مطالعه در حقوق کیفری اطفال، مسأله آیین دادرسی و صلاحیت دادگاه رسیدگی کننده به جرائم این طیف از افراد می‌باشد. شاید بدو این ذهنیت بوجود آمده باشد که چنانچه طفلی مرتکب جرم شود فاقد مسئولیت کیفری است و در نتیجه نمی‌توان وی را تعقیب کیفری نمود و به او تفهیم اتهام کرد و قرار جلب به دادرسی یا کیفر خواست یا حکم به مجازات وی صادر نمود. بر همین اساس ممکن است چنین به نظر برسد که سخن از مرجع کیفری صلاحیت دار برای رسیدگی به جرائم اطفال بیهوده است، بلکه دادرسی یا دادگاه وقتی به عدم بلوغ مرتکب پی می‌برد باید قرار موقوفی تعقیب صادر کند همچنان که اگر مرتکب، مجنون یا مجبور یا مضطر باشد، به همین صورت عمل می‌شود. اما در واقع چنین سخنی صحیح نمی‌باشد، چراکه اطفال گرچه فاقد مسئولیت کیفری هستند اما اینگونه نیست که

بطور کلی فاقد اراده و علم باشند به ویژه در حالتی که صغیر ممیز بوده و نزدیک به سن بلوغ هستند (زراعت، پیشین: ۹۴). با این وجود، طبع و روحیه خاص اطفال ایجاب می‌کند که در صورت ارتکاب جرم توسط آنها، علل بزهکاری و شخصیت آنها به خوبی شناخته شود تا روش‌ها و واکنش‌های مناسب جهت اصلاح آن‌ها و پیشگیری از ارتکاب مجدد جرم اتخاذ گردد. برخورد خشن با این دسته از بزهکاران و عدم توجه به تفاوت انگیزه‌ها و شخصیت آنان با بزرگسالان ممکن است تأثیر نامطلوبی بر روند اصلاح و باز اجتماعی شدن آنان گذاشته، روحیه انتقام‌جویی از جامعه را در نهاد آن‌ها بدهد. در مقابل، نشان دادن رفتاری سنجیده و معقول همراه با بردباری و مدارا در برابر آنان می‌تواند از رنگ سرکوب در واکنش جامعه کاسته، نقش آنان را در اصلاح و هدایت اطفال فزونی بخشد و از تبدیل این بزهکاران اتفاقی به بزهکاران حرفه‌ای جلوگیری نماید (خالقی، پیشین: ۷۴-۷۵).

از این رو اکثر استانداردهای بین‌المللی دولت‌ها را تشویق می‌کنند، آیین‌های دادرسی یا نهادهای مستقل یا تخصصی برای رسیدگی به پرونده‌هایی که در آنها اطفال متهم هستند یا مسئولیت آنها برای ارتکاب جرائم کیفری ثابت شده است، ایجاد کنند. البته در این بین، کنوانسیون آمریکایی دولت‌ها را ملزم می‌کند، دادگاه‌های خاصی جهت رسیدگی به پرونده‌های جوانان متهم به جرائم کیفری ایجاد کنند. باید اذعان داشت که در سیستم قضایی گذشته ایران دادگاه اطفال نه به عنوان یک دادگاه اختصاصی بلکه به عنوان شعبه‌ای از دادگاه عمومی به امر رسیدگی به جرائم اطفال و افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال می‌پرداخت. ولی قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ نهایتاً با تأسی از اصول و استانداردهای بین‌المللی در باب ضرورت ایجاد دادگاه‌های خاص و با آیین دادرسی ویژه برای اطفال و نوجوانان، در ماده ۲۹۴ خود در کنار سایر دادگاه‌ها ولی مستقل از آن‌ها پیش‌بینی کرده است و آن را نه به عنوان شعبه‌ای از دادگاه‌های عمومی و کیفری بلکه دادگاهی اختصاصی در کنار این محاکم تلقی می‌کند که در ادامه به بحث و بررسی آن خواهیم پرداخت.

۱- صلاحیت دادگاه اطفال

همانگونه که مطرح گردید دادگاه اطفال، دادگاه اختصاصی می‌باشد و صلاحیت آن نسبت به مراجع قضایی کیفری دیگر، صلاحیت ذاتی است. نظر به اینکه اطفال بزهکار به مراقبت و حمایت زیادی نیاز دارند. این دادگاه تابع مقررات شکلی و ماهوی خاصی است که متأثر از پیشرفت‌های علمی به ویژه در زمینه‌های روانشناسی و جامع‌شناسی می‌باشد. برای آن که با حدود صلاحیت دادگاه اطفال آشنا شویم، لازم است، ابتدا مفهوم لغوی و اصطلاحی «طفل» مشخص شود.

طفل در لغت به معنای خرد و کوچک و در مورد انسان به کم‌سالی و خردسالی تعبیر شده است. بنابراین صغیر نقطه مقابل کبیر و به معنای کودک است (معین، ۱۳۶۳، ج ۲: ۲۱۴۸). در اصطلاح حقوقی صغیر به کسی گفته می‌شود که از نظر سن به نمو جسمانی و روحی لازم برای زندگانی اجتماعی نرسیده باشد

(صفایی، ۱۳۸۸: ۱۷۵). از نظر معاهده حقوق کودک مصوب ۱۹۸۹، منظور از طفل، فرد زیر ۱۸ سال است. مگر اینکه سن بلوغ طبق قانون قابل اجرای داخلی کمتر تشخیص داده شود (the on convention r of ights child the of articleA).

در قوانین داخلی، قانونگذار در تبصره یک ماده ۳۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر نموده است: «منظور از طفل کسی است که به حد بلوغ شرعی نرسیده باشد». مطابق تبصره یک ماده ۱۴۷ قانون مجازات اسلامی سن بلوغ در دختران و پسران، به ترتیب نه و پانزده سال تمام قمری است. با عنایت به مطالب فوق، جرائم در صلاحیت دادگاه اطفال و نوجوانان یا کیفری دو و همچنین جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان را به شرح زیر مورد بررسی قرار می دهیم.

الف) جرائم در صلاحیت دادگاه اطفال و نوجوانان یا کیفری دو

ماده ۳۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری در این زمینه مقرر می دارد: «به کلیه جرائم اطفال و افراد کمتر از هجده سال تمام شمسی در دادگاه اطفال و نوجوانان رسیدگی می شود. در هر صورت محکومان بالای سن هجده سال تمام موضوع این ماده در بخش نگهداری جوانان که در کانون اصلاح و تربیت ایجاد می شود، نگهداری می شوند».

بدین ترتیب، اصل بر این است که دادگاه اطفال و نوجوانان صلاحیت رسیدگی به تمام جرائم ارتكابی افراد زیر هجده سال تمام شمسی را دارد ولی تا زمانی که دادگاه اطفال و نوجوانان در محلی تشکیل نشده است مقنن چاره اندیشی کرده و در تبصره ماده ۲۹۸ همین قانون مقرر داشته: «در هر حوزه قضایی شهرستان، یک یا چند شعبه دادگاه اطفال و نوجوانان بر حسب نیاز تشکیل می شود. تا زمانی که دادگاه اطفال و نوجوانان در محلی تشکیل نشده است، به کلیه جرائم اطفال و نوجوانان به جز جرائم مشمول ماده (۳۱۵) این قانون، در شعبه دادگاه کیفری دو یا دادگاهی که وظایف آن را انجام می دهد رسیدگی می شود.

بنابراین تا زمانی که در شهرستان دادگاه اطفال و نوجوانان تشکیل نشده باشد، دادگاه کیفری دو و همچنین در بخش، دادگاه بخش می توانند به جرائم اطفال و نوجوانان به جز جرائم مشمول ماده ۳۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری نیز رسیدگی نمایند. در خصوص ترتیب رسیدگی در این دادگاه ماده ۴۱۲ قانون مزبور مقرر می دارد: «دادگاه اطفال و نوجوانان وقت جلسه رسیدگی را تعیین و به والدین، اولیاء یا سرپرست قانونی طفل یا نوجوان، وکیل وی و دادستان و شاکی ابلاغ می کند.

تبصره ۱- هرگاه در موقع رسیدگی سن متهم هجده سال و یا بیشتر باشد، وقت دادرسی به متهم یا وکیل او ابلاغ می شود.

تبصره ۲- در جرائم تعزیری درجه شش، هفت و هشت و همچنین در جرائم تعزیری که مجازات قانونی آن ها غیر از حبس است، هرگاه متهم و والدین یا سرپرست قانونی او و همچنین در صورت داشتن وکیل، وکیل او حاضر باشند و درخواست رسیدگی نمایند و موجبات رسیدگی نیز فراهم باشد، دادگاه می تواند بدون تعیین وقت، رسیدگی و اتخاذ تصمیم نماید». لازم به ذکر است که تبصره ۲ از آن جهت که برای

رسیدگی به برخی جرائم و اتخاذ تصمیم بدون تعیین وقت، «حضور یا موافقت شاکی» را صریحاً پیش‌بینی نکرده، برخلاف اصل توافقی بودن دادرسی و واجد اشکال است. در عین حال، شایسته است که قاضی به عبارت «موجبات رسیدگی نیز فراهم باشد» در آن تبصره توجه نموده، در صورت وجود شاکی، عدم حضور یا عدم موافقت او با تشکیل جلسه فوری را مانع قبول درخواست متهم، والدین، سرپرست یا وکیل او برای رسیدگی بداند (خالقی ۱۳۸۹: ۳۳۲). در عین حال تحت هیچ شرایطی نمی‌توان طفل را به صورت انفرادی تحقیق یا محاکمه کرد و رسیدگی بایستی در حضور والدین و یا سرپرست قانونی او انجام شود اما سیاق عبارت قانونی حکایت از این دارد که در این مرحله، حضور وکیل الزامی نمی‌باشد.

ب) جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان در این زمینه ماده ۳۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر داشته: «در صورتی که اطفال و نوجوانان مرتکب یکی از جرائم مشمول صلاحیت دادگاه کیفری یک یا انقلاب شوند، به جرائم آنان در دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان رسیدگی می‌شود و متهم از کلیه امتیازاتی که در دادگاه اطفال و نوجوانان اعمال می‌شود بهره مند می‌گردد.

تبصره ۱- در هر شهرستان به تعداد مورد نیاز، شعبه یا شعبی از دادگاه کیفری یک به عنوان «دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان» برای رسیدگی به جرائم موضوع این ماده اختصاص می‌یابد. تخصصی بودن این شعب، مانع از ارجاع سایر پرونده‌ها به آن‌ها نیست.

تبصره ۲- حضور مشاوران با رعایت شرایط مقرر در این قانون، برای رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان در دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم آنان الزامی است.» با عنایت به ماده فوق نکات ذیل قابل توجه است:

نخست: جرائم اطفال و نوجوانان در هیچ صورتی در دادگاه انقلاب رسیدگی نخواهد شد. چنانچه این افراد مرتکب یکی از جرائم مشمول صلاحیت دادگاه انقلاب شوند، برابر ماده ۳۱۵ همین قانون به جرائم آنان در دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان رسیدگی می‌شود.

دوم: تخصصی بودن شعب دادگاه‌های کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان، مانع از ارجاع سایر پرونده‌ها به آن‌ها نمی‌باشد. یعنی دادگاه‌های کیفری یک رسیدگی کننده به جرائم اطفال و

۱- ماده ۳۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری نسبت به جرائم در صلاحیت دادگاه کیفری یک مقرر نموده:

«به جرائم زیر در دادگاه کیفری یک رسیدگی شود:

الف- جرائم	موجب	مجازات	سلب	حیات؛
------------	------	--------	-----	-------

ب- جرائم موجب حبس ابد؛

پ- جرائم موجب مجازات قطع عضو و جنایات عمدی علیه تمامیت جسمانی با میزان ثلث دیه کامل یا بیش از آن؛

ت- جرائم موجب مجازات تعزیری درجه چهار و بالاتر؛

ث- جرائم سیاسی و مطبوعاتی.

ماده ۳۰۳ آن قانون در خصوص جرائم در صلاحیت دادگاه انقلاب مقرر داشته: «به جرائم زیر در دادگاه انقلاب رسیدگی شود:»^۱

الف- جرائم علیه امنیت داخلی و خارجی، محاربه و افساد فی الارض، نعی، تبانی و اجتماع علیه جمهوری اسلامی ایران یا اقدام

مسلحانه یا احراق، تخریب و اتلاف اموال به منظور مقابله با نظام؛

ب- توهین به مقام بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران و مقام رهبری؛

پ- تمام جرائم مربوط به مواد مخدر، روان گردان و پیش سازهای آن و قاچاق اسلحه، مهمات و اقلام و مواد تحت کنترل؛

ت- سایر مواردی که به موجب قوانین خاص در صلاحیت این دادگاه است.

نوجوانان، دادگاه های تخصصی هستند نه اختصاصی؛ بر خلاف دادگاه های اطفال و نوجوانان که دادگاه های اختصاصی محسوب می شوند نه دادگاه تخصصی (مصدق، ۱۳۹۳: ۸۳).

سوم: در جرائمی که رسیدگی به آن ها در صلاحیت دادگاه کیفری یک است، یا جرائمی که مستلزم پرداخت دیه یا ارش بیش از خمس دیه کامل است و در جرائم تعزیری درجه شش و بالاتر، دادرسی یا دادگاه اطفال و نوجوانان به ولی یا سرپرست قانونی متهم ابلاغ می کند که برای او وکیل تعیین کند در صورت عدم تعیین وکیل یا عدم حضور وکیل بدون اعلام عذر موجه، در مرجع قضایی برای متهم وکیل تعیین می شود. در جرائم تعزیری درجه های هفت و هشت، ولی یا سرپرست قانونی طفل یا نوجوان می تواند خود از وی دفاع و یا وکیل تعیین نماید. نوجوان نیز می تواند از خود دفاع کند.^{۱۵}

۲- تشکیلات دادگاه اطفال

دادگاه اطفال در برخی جرائم از سیستم وحدت قاضی و در برخی جرائم دیگر از سیستم تعدد قاضی پیروی کرده است ماده ۲۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری در این زمینه مقرر نموده است: «دادگاه اطفال و نوجوانان با حضور یک قاضی و دو مشاور تشکیل می شود. نظر مشاوران، مشورتی است. تبصره- در حوزه قضایی شهرستان یک یا چند شعبه دادگاه اطفال و نوجوانان بر حسب نیاز تشکیل می شود. تا زمانی که دادگاه اطفال و نوجوانان در محلی تشکیل نشده است، به کلیه جرائم اطفال و نوجوانان به جز جرائم مشمول ماده (۳۱۵) این قانون، در شعبه دادگاه کیفری دو یا دادگاهی که وظایف آن را انجام می دهد، رسیدگی می شود».

همچنین ماده ۳۰۴ آن قانون نیز به بیان اختصاصی پرداخته است که به جرم آنان در دادگاه اطفال و نوجوانان رسیدگی می شود: «به کلیه جرائم اطفال و افراد کمتر از هجده سال تمام شمسی در دادگاه اطفال و نوجوانان رسیدگی می شود در هر صورت محکومان بالای سن هجده سال تمام موضوع این ماده در بخش نگهداری جوانان که در کانون اصلاح و تربیت ایجاد می شود، نگهداری می شوند.

تبصره ۱- طفل، کسی است که به حد بلوغ شرعی نرسیده است.

تبصره ۲- هرگاه در حین رسیدگی سن متهم از هجده سال تمام تجاوز نماید، رسیدگی به اتهام وی مطابق این قانون در دادگاه اطفال و نوجوانان ادامه می یابد. چنانچه قبل از شروع به رسیدگی سن متهم از هجده سال تمام تجاوز کند، رسیدگی به اتهام وی حسب مورد در دادگاه کیفری صالح صورت می گیرد. در این صورت متهم از کلیه امتیازاتی که در دادگاه اطفال و نوجوانان اعمال می شود، بهره مند می گردد. «

دادگاه های فوق به جرائم غیر مهم رسیدگی می کنند و از سیستم وحدت قاضی تبعیت می کنند ولی جرائم مهم که با تعدد قاضی رسیدگی می شوند در ماده ۳۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری بدین نحو پیش بینی شده است: «در صورتی که اطفال و نوجوانان مرتکب یکی از جرائم مشمول صلاحیت دادگاه کیفری یک یا

^{۱۵} - ماده ۴۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری.

انقلاب شوند به جرائم آنان در دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان رسیدگی می‌شود و متهم از کلیه امتیازاتی که در دادگاه اطفال و نوجوانان اعمال می‌شود، بهره‌مند می‌گردد. تبصره ۱- در هر شهرستان به تعداد مورد نیاز، شعبه یا شعبی از دادگاه کیفری یک به عنوان «دادگاه کیفری یک، ویژه رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان» برای رسیدگی به جرائم موضوع این ماده اختصاص می‌یابد. تخصصی بودن این شعب، مانع از ارجاع سایر پرونده‌ها به آن‌ها نیست.

تبصره ۲- حضور مشاوران با رعایت شرایط مقرر در این قانون، برای رسیدگی به جرائم اطفال و نوجوانان در دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم آنان الزامی است.

لازم به ذکر است که چنانچه جرم ارتكابی از سوی اطفال و نوجوانان از درجه خلاف باشد، شورای حل اختلاف صلاحیت رسیدگی به آن را ندارد بلکه به این جرائم نیز باید در دادگاه اطفال رسیدگی شود.

۳- قضاات و مشاوران دادگاه اطفال

برای دادرسی جرائم اطفال صرف تشکیل دادگاه اختصاصی کفایت نمی‌کند بلکه قضاات این دادگاه نیز باید اشخاص خاصی باشند همچنان که قضاات داسرا، قضاات عادی نیستند و از همین روی معمولاً شرایط مخصوصی را برای قضاات این داسرا در نظر می‌گیرند (زراعت، ۱۳۹۴، ج ۳: ۹۷). نظر به اینکه قاضی شخصیت اصلی دادگاه اطفال است، ترغیب افراد آموزش دیده و خبره جهت پذیرش مسند قضاوت دادگاه اطفال یک هدف بسیار ارزشمند است. قاضی اطفال به منزله یک عنصر فعال دستگاه قضایی است و می‌تواند به تنهایی یا در رأس یک دادگاه تصمیمات خود را اتخاذ کند. در قطعنامه ای که از طرف کنگره قضاات دادگاه کودکان در پروسکل و در سال ۱۹۵۸ میلادی منتشر شده در این باره آمده است:

«قاضی دادگاه کودکان باید از میان قضاتی انتخاب شود که علاوه بر معلومات قضایی حسن خلق و عطف خاص نسبت به کودکان داشته و دارای شم کافی برای درک حرفه خود و بهره‌گیری از اصول انسانی در جهت کشف حقایق مربوط به جرائم کودکان باشد و بتواند به آسانی خود را به کنه ضمیر کودکان بزهکار نزدیک نموده و مقاصد و نیات آنان را به خوبی درک نماید.

امروزه پرونده‌های نوجوانان پیچیده تر شده است و همراه با تغییرات و دگرگونی‌های اجتماعی و اقتصادی رفتارهای خلاف کودکان و نوجوانان متنوع شده است و میزان فرار از خانه و مدرسه، استعمال مواد مخدر و روان گردان‌ها، روسپی‌گری، اشکال مختلف سرقت و زورگیری و جرائم خشونت آمیز نوجوانان افزایش یافته است و قضاات دادگاه نوجوانان نقش قابل توجهی در ارائه راه حل برای مشکلات دادرسی نوجوانان ایفا می‌نمایند و موفقیت این دادگاه بستگی به دانش حقوقی، دید اجتماعی و شخصیت قاضی دارد. به عقیده یکی از قضاات: «دادگاه نوجوانان فقط به لحاظ جنبه انسانی آن، مهمترین دادگاه در کشور است.»

(Juvenile, 2004: 421-422).

در اغلب کشورهای پیشرفته ترغیب افراد بسیار آموزش دیده و خبره جهت پذیرش مسند قضاوت دادگاه نوجوانان یک هدف ارزشمند است. زیرا کودکان پایه ی توسعه حقوق بشر در هر کشورند و کودکان آینده را می سازند و فرهنگ سازی می کنند. از این رو شایسته هر نوع توجه، حمایت، مراقبت و سرپرستی هستند. قضاوت اطفال باید از میان قضاوت مجرب و متخصص و آشنا به علوم مورد نیاز (بزهکاری اطفال، حقوق کودک، آیین دادرسی و...) انتخاب شوند و قادر باشند کودکان را درک کنند، از وضع اخلاقی و روحی آنان مطلع شوند و حوادث و سوانح اجتماعی که در روحیه ی اطفال مؤثر بوده و ضربه روحی که به او وارد نموده است مورد ارزیابی قرار دهند و با شناسایی شخصیت طفل روش های اصلاحی و تربیتی و یا درمانی مؤثر اتخاذ نمایند (معظمی، ۱۳۹۴: ۹۹).

بدین ترتیب، قاضی دادگاه اطفال بایستی از نظر سنی و روحی دارای ویژگی های خاص بوده و به مسائل اطفال علاقه مند باشد. در همین راستا، ماده ۴۰۹ قانون آیین دادرسی کیفری در مورد شرایط قضاوت دادگاه اطفال و نحوه انتخاب ایشان مقرر نموده است: «قضاوت دادگاه و دادرسی اطفال و نوجوانان را رئیس قوه قضاییه از بین قضاتی که حداقل پنج سال سابقه خدمت قضایی دارند و شایستگی آنان را برای این امر با رعایت سن و جهات دیگر از قبیل تأهل، گذراندن دوره آموزشی و ترجیحاً داشتن فرزند، محرز بداند، انتخاب می کند».

از ظاهر این ماده چنین استنباط می شود که قاضی دادگاه اطفال همچون گذشته به ابلاغ ویژه نیاز دارد؛ یعنی علاوه بر صلاحیت دادگاه، صلاحیت قاضی هم لازم است اما وقتی قاضی با عنوان «قاضی دادگاه اطفال» منصوب می گردد به صورت ضمنی، صلاحیت قاضی نیز ابلاغ می گردد پس نباید به ابلاغ جداگانه نیاز داشته باشد.

در مواردی که قاضی انتخابی معذور باشد می توان از قضاوت دیگر استفاده کرد و ماده ۴۱۱ آن قانون نیز این مجوز را داده است: «هرگاه قاضی دادگاه اطفال و نوجوانان به جهتی از جهات قانونی از انجام وظیفه باز بماند، رئیس دادگستری می تواند شخصاً به جای او انجام وظیفه کند یا یکی از قضاوت واجد شرایط را به جای قاضی دادگاه اطفال و نوجوانان به طور موقت مأمور رسیدگی کند».

لازم به ذکر است که این قاضی به ابلاغ ریاست قوه قضاییه نیاز ندارد و حکم این ماده ناظر به مواردی است که مانع موقتی وجود داشته باشد مانند اینکه قاضی دادگاه اطفال دارای دارای جهات رد باشد، بنابراین فرض این ماده در مواردی است که قاضی اطفال نیز مشغول فعالیت است و قاضی دیگر به عنوان دادرسی دادگاه اطفال مشغول به کار نمی شود. نتیجه اینکه چنانچه دادگاه اطفال فاقد دادرسی باشد بایستی مطابق ماده ۴۰۹ آن قانون اقدام شود.

اما در خصوص مشاوران دادگاه اطفال باید اذعان داشت که به منظور شناخت بهتر شخصیت متهم و کمک به یافتن واکنش مناسب در برابر رفتار او، حضور مشاور در دادگاه پیش بینی شده است. گرچه مهمترین تصمیم گیرنده در دادگاه اطفال، قاضی دادگاه است ولی در تصمیم گیری های خود از نظر مشورتی

مشاوران نیز استفاده می‌کند. ماده ۴۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری در مورد شرایط مشاوران دادگاه نیز مقرر کرده است: «مشاوران دادگاه اطفال و نوجوانان از بین متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، جرم‌شناسی، مددکاری اجتماعی، دانشگاهیان و فرهنگیان آشنا به مسائل روان‌شناختی و تربیتی کودکان و نوجوانان اعم از شاغل و بازنشسته انتخاب می‌شوند. تبصره ۱- برای انتخاب مشاوران، رئیس حوزه قضایی هر محل برای هر شعبه حداقل هشت نفر مرد و زن را که واجد شرایط مندرج در این ماده بدانند به رئیس کل دادگستری استان پیشنهاد می‌کند. رئیس کل دادگستری استان از بین آنان حداقل چهار نفر را برای مدت دو سال به این سمت منصوب می‌نماید. انتخاب مجدد آنان بلامانع است. تبصره ۲- در صورت مؤنث بودن متهم، حداقل یکی از مشاوران باید زن باشد».

۴- تعیین وقت دادرسی در دادگاه اطفال

دادرسی جرائم اطفال و نوجوانان یک دادرسی افتراقی یعنی حاوی مقرراتی بعضاً متفاوت با دادرسی جرائم بزرگسالان است. این مقررات برای رسیدگی دادگاه اطفال و نوجوانان پیش‌بینی شده و به دادرسی دادگاه کیفری یک ویژه رسیدگی به جرائم نوجوانان نیز تسری یافته است (خالقی، ۱۳۹۳: ۷۹).

تعیین وقت رسیدگی در مورد جرائمی که با کیفرخواست در دادگاه اطفال مطرح شود (جرائم افراد بالغ زیر ۱۸ سال) مانند دادگاه‌های عمومی است. اما در خصوص جرائمی که بدون کیفرخواست مطرح می‌شود پاره‌ای مقررات خاص وجود دارد که در ماده ۴۱۲ قانون آیین دادرسی کیفری بدین نحو پیش‌بینی شده است: «دادگاه اطفال و نوجوانان وقت جلسه رسیدگی را تعیین و به والدین، اولیا یا سرپرست قانونی طفل یا نوجوان، وکیل وی و دادستان و شاکی ابلاغ می‌کند». از ظاهر این ماده چنین استنباط می‌شود که حضور دادستان در تمامی دعاوی لازم است؛ به جهت اینکه وقت دادرسی باید به وی ابلاغ شود در حالی که در دادرسی‌های عادی و در دادگاه کیفری دو دادستان در همه دعاوی حضور پیدا نمی‌کند بلکه دادگاه باید آن را تشخیص دهد. ممکن است گفته شود بیان ابلاغ به دادستان بدین معنا نیست که حضور دادستان در تمامی جلسات ضرورت دارد بلکه جلسات دادگاه اطفال از این جهت مانند دادگاه عمومی است، پس در مواردی که دادگاه تشخیص دهد وقت رسیدگی را به وی ابلاغ می‌کند (زراعت، پیشین: ۱۰۲). همچنین در تبصره ۱ ماده مزبور نیز آمده است: «هرگاه در موقع رسیدگی سن متهم هجده سال و یا بیشتر باشد، وقت دادرسی به متهم یا وکیل او ابلاغ می‌شود». مفهوم مخالف این تبصره آن است که چنانچه متهم به سن هجده سال نرسیده باشد وقت رسیدگی به سرپرست وی ابلاغ می‌شود هر چند بالغ باشد.

به علاوه لزوم تعیین وقت رسیدگی به دعاوی مهم مربوط است و از ظاهر قانون چنین استنباط می‌شود که رسیدگی به این دعاوی بدون تعیین وقت رسیدگی امکان ندارد هر چند چنین امکانی در دادگاه‌های عمومی وجود دارد اما در دعاوی کم‌اهمیت امکان رسیدگی بدون تعیین وقت وجود دارد (همان: ۱۰۲-۱۰۳) و این حکم در تبصره دوم آن ماده نیز پیش‌بینی شده است، «در جرائم تعزیری درجه شش، هفت و

هشت و همچنین در جرائم تعزیری که مجازات قانونی آن ها غیر از حبس است، هرگاه متهم و والدین یا سرپرست قانونی او و همچنین در صورت داشتن وکیل، وکیل او حاضر باشند و درخواست رسیدگی نمایند و موجبات رسیدگی نیز فراهم باشد، دادگاه می تواند بدون تعیین وقت رسیدگی و اتخاذ تصمیم نماید».

۵- سری و حضوری بودن دادرسی

یکی از اصول مهم تضمین کننده یک دادرسی منصفانه در امر کیفری، اصل علنی بودن دادرسی است که به دلیل اهمیت و جایگاه والای آن در اصل ۱۶۵ قانون اساسی نیز مورد تأکید قرار گرفته است. با این حال در مورد جرائم اطفال و نوجوانان، به منظور جلوگیری از قرار گرفتن آن ها در کانون توجه عموم، اصل مزبور حتی نسبت به خود متهم اجرا نمی شود (خالقی، پیشین: ۸۰). حفظ اسرار زندگی خصوصی و هویت طفل از حقوق مسلم او به شمار می رود، که باید در تمام مراحل دادرسی محترم شمرده شود و از انتشار جریان دادرسی طفل در رسانه های گروهی و ارتباطات جمعی ممانعت به عمل آید (مؤذن زادگان، شماره ۳۳، سال ۱۳۸۳: ۱۵۴).

علنی بودن فرایند دادرسی و افشای هویت و مشخصات طفل از طریق مطبوعات و رسانه های گروهی با حضور افراد به شخصیت و حیثیت آنان لطمه جبران ناپذیری وارد کرده و موجب سلب اعتماد به نفس طفل می شود. طرح اتهام طفل در جامعه و برجسب زنی جرم به وی سبب خدشه دار شدن شخصیت طبیعی او می شود و موجب می شود خود او را در قالب مجرم تصور و مجسم کند و آن گاه در مسیر اصلاح و تربیت وی معطل های اساسی ایجاد شود (دانش، ۱۳۷۸: ۱۲۱). بنابراین غیر علنی بودن محاکمه طفل، یک حق قانونی است که طفل در حین محاکمه از آن برخوردار است. در کنوانسیون حقوق کودک ضمن تأکید بر سری بودن جلسات محاکمه طفل، مقرر شده که محرمانه بودن کامل موضوع در تمام طول مراحل دادرسی امری ضروری است.

از این رو ماده ۴۱۳ قانون آیین دادرسی کیفری به صورت ضمنی مقرر کرده است: «در دادگاه اطفال و نوجوانان، والدین، اولیاء یا سرپرست طفل و نوجوان و وکیل مدافع شاکی، اشخاصی که نظر آنان در تحقیقات مقدماتی جلب شده، شهود، مطلعان و مددکار اجتماعی سازمان بهزیستی حاضر می شوند. حضور اشخاص دیگر در جلسه رسیدگی با موافقت دادگاه بلامانع است».

همچنین ممکن است حضور طفل نیز در دادگاه به مصلحت نباشد که این حکم در ماده ۴۱۴ قانون مزبور بدین شرح پیش بینی شده است: «هرگاه مصلحت طفل موضوع تبصره یک ماده ۳۰۴ این قانون اقتضا کند ممکن است تمام یا قسمتی از دادرسی در غیاب او به عمل آید. رأی دادگاه در هر صورت حضوری

محسوب می شود.»

بنابراین با عنایت به ماده اخیرالذکر باید اذعان داشت که دادرسی مربوط به جرائم ارتكابی از سوی افراد بالغ زیر هجده سال (نوجوان) از نظر حضوری یا غیابی بودن تابع مقررات دادرسی اشخاص بالغ است اما

دادرسی جرائم افراد صغیر در هر صورت حضوری محسوب می‌شود. همچنین اطلاق این ماده اعم از آن است که ولی یا سرپرست طفل یا وکیل آنان نیز در دادرسی حضور نداشته باشند و اگر این اشخاص حضور داشته باشند اصولاً سخن از غیابی بودن دادرسی مفهومی نخواهد داشت.

۶- دعوای ضرر و زیان ناشی از جرم

دعوای ضرر و زیان ناشی از جرم، یک دعوای حقوقی و خصوصی است که رسیدگی به آن در صلاحیت دادگاه حقوقی قرار دارد اما رسیدگی به این دعوا به صورت استثنائی در صلاحیت دادگاه کیفری قرار گرفته است و بر همین اساس این صلاحیت بایستی به صورت خاص در قانون بیان شود. ماده ۴۱۶ قانون آیین دادرسی کیفری این صلاحیت را برای دادگاه اطفال بدین شرح برقرار کرده است: «به دادخواست ضرر و زیان ناشی از جرم که در دادگاه اطفال و نوجوانان مطرح می‌گردد، طبق مقررات قانونی رسیدگی و حکم مقتضی صادر می‌شود. هنگام رسیدگی به دعوای ضرر و زیان حضور طفل لازم نیست مگر در صورتی که توضیحات وی برای صدور رأی ضروری باشد».

به نظر می‌رسد با توجه به ملاک ماده ۴۱۴ همین قانون حکمی که صادر می‌شود حضوری است. لازم به ذکر است که مقررات مواد ۱۴ تا ۱۷ و همچنین ۱۹ و ۲۰ قانون آیین دادرسی کیفری در این زمینه لازم الارعایه می‌باشد.^{۱۶}

- ماده ۱۴ مقرر می‌دارد: «شاکی می‌تواند جبران تمام ضرر و زیان های مادی و معنوی و منافع ممکن الحصول ناشی از جرم را^۱ مطالبه کند.
تبصره ۱- زیان معنوی عبارت از صدمات روحی یا هتک حیثیت و اعتبار شخصی، خانوادگی یا اجتماعی است. دادگاه می‌تواند علاوه بر صدور حکم به جبران خسارت مالی، به رفع زیان از طرق دیگر از قبیل الزام به عذر خواهی و درج حکم در جراید و امثال آن حکم نماید.
تبصره ۲- منافع ممکن الحصول تنها به مواردی اختصاص دارد که صدق اتلاف نماید. همچنین مقررات مرتبط به منافع ممکن الحصول و نیز پرداخت خسارت معنوی شامل جرائم موجب تعزیرات منصوص شرعی و دیه نمی‌شود».
ماده ۱۵ مقرر می‌دارد: «پس از آنکه متهم تحت تعقیب قرار گرفت، زیان دیده از جرم می‌تواند تصویر یا رونوشت مصدق تمام ادله و مدارک خود را جهت پیوست به پرونده به مرجع تعقیب تسلیم کند و تا قبل از اعلام ختم دادرسی، دادخواست ضرر و زیان خود را تسلیم دادگاه کند. مطالبه ضرر و زیان و رسیدگی به آن، مستلزم رعایت تشریفات آیین دادرسی مدنی است».
ماده ۱۶ نیز مقرر می‌دارد: «هرگاه دعوای ضرر و زیان ابتدا در دادگاه حقوقی اقلمه شود، دعوای مذکور قابل طرح در دادگاه کیفری نیست، مگر آنکه مدعی خصوصی پس از اقامه دعوا در دادگاه حقوقی، متوجه شود که موضوع واجد جنبه کیفری نیز بوده است که در این صورت می‌تواند با استرداد دعوا، به دادگاه کیفری مراجعه کند. اما چنانچه دعوای ضرر و زیان ابتدا در دادگاه کیفری مطرح و صدور حکم کیفری به جهتی از جهات قانونی با تأخیر مواجه شود، مدعی خصوصی می‌تواند با استرداد دعوا، برای مطالبه ضرر و زیان به دادگاه حقوقی مراجعه کند. چنانچه مدعی خصوصی قبلاً هزینه دادرسی را پرداخته باشد نیازی به پرداخت مجدد آن نیست».
ماده ۱۷ نیز مقرر می‌دارد: «دادگاه مکلف است ضمن صدور رأی کیفری، درخصوص ضرر و زیان مدعی خصوصی نیز طبق ادله و مدارک موجود رأی مقتضی صادر کند، مگر آنکه رسیدگی به ضرر و زیان مستلزم تحقیقات بیشتر باشد، که در این صورت، دادگاه رأی کیفری را صادر و پس از آن به دعوای ضرر و زیان رسیدگی می‌نماید».
همچنین ماده ۱۹ نیز مقرر می‌دارد: «دادگاه در مواردی که به رد عین، مثل و یا قیمت مال صادر می‌کند، مکلف است میزان و مشخصات آن را قید و در صورت تعدد محکوم علیه، حدود مسئولیت هر یک را مطابق مقررات مشخص کند.
تبصره- در صورتی که حکم به پرداخت قیمت مال صادر شود، قیمت زمان اجرای حکم، ملاک است.
- ماده ۲۰ مقرر می‌دارد: «سقوط دعوای عمومی موجب سقوط دعوای خصوصی نیست. هرگاه تعقیب امر کیفری به جهتی از جهات قانونی موقوف یا منتهی به صدور قرار منع تعقیب یا حکم برائت شود، دادگاه کیفری مکلف است، در صورتی که دعوای خصوصی در آن دادگاه مطرح شده باشد، مبادرت به رسیدگی و صدور رأی نماید».